

MERWIŇ GADYMY ŞÄHERLERİ

MUGALLYMLAR ÜÇİN KİTAP

Tekstleri taýýarlan: Maýk Korbişli
“Merwde gorap saklamak çäreleri”
bölmmini taýýarlan: Luiz Kuk
Terjime eden: Gaygysyz Jorayew
Konsultant: Tim Williams
Ýüpek Ýollarynyň kartasyny
taýýarlan: Şon Witl we Şörd wan der
Linde
Dizaýn: Alan MakFerson
“Palladian Press” tarapyndan çap
edildi
Birinji çapdan çykarylmagy 2005 ý.
© London Uniwersitet Kollejiniň
Arheologiýa Instituty. 2005

Şu kitapdaky suratlaryň we planlaryň
su bellenilenlerden beýlekileriniň
ählisiniň awtorçylyk hukuklary
London Uniwersitet Kollejiniň
Arheoliýa Instituna degişlidir:
UNESCO (3), Britan Kitaphanasy (6),
Thilo Rehren (7 ýokarda), Britan
Muzeýi (7 aşakda), Wiktor Sarianidi
(10).

Mugallymlar üçin bellik

Tekstler we suratlar üçin awtorçylyk
hukuklarynyň ol hukuklaryň eýelerine
degişlidigine seretmezden,
mugallymlar öz synplary bilen
ulanmak islän islendik sahypasynyň
göçürmesini (kopiýasyny) alyp
bilerler.

Minnetdarlyklar. Berlen maslahatlar
we goldaw üçin bu adamlara öz
aýratyn minnetdarlygymyzy
bildiryäris: Kakamyrat
Gurbansähedor, Ogulsona Lollekowa,
“Gadymy Merw” Döwlet Taryhy-
Medeni Goraghanasyň direktory
Rejep Jepbarow we onuň ähli isgärleri,
Türkmenistanyň Taryhy we Medeni
Ýadygärliliklerini Goramak, Öwrenmek
we Rejelemek baradaky Milli
Müdirliginden Muhammed Mamedow
we Ruslan Myradow, Medeniýet
Ministrligi, we Gadymy Merw
taslasasynyň ähli agzalary.

Şu kitaby çap etmäge beren kömegini
üçin “Shell Oil” kompaniyasyna öz
çäksiz minnetdarlygymyzy bildiryäris.

Peýdaly maglumatlar

*Mekdep topary Gadymy Merwde ol
ýeriň muzeý otaglarynyň birine tomaşa
edýär.*

**“Gadymy Merw” Döwlet Taryhy-
Medeni Goraghanasy,** Bayramaly
Goraghana: Açıq wagty: islendik wagt
(24 sagat, 7 gün)
Goraghananyň girelgesindäki Goňur
depe we Merw sergi merkezi: Açıq
wagty: 8⁰⁰ - 19⁰⁰
Telefon: (00564) 26217

Mary welaýat muzeýi: Mary,
Komsomol köç, 1 jaýy
Merw oazisiniň Goňur depäni, Merwiň
ähli böleklerini we etnografiýany
özünde jemleýän wajyp kolleksiýasy.
Açıq wagty: 10⁰⁰ – 17⁰⁰ arakesme 13⁰⁰
- 14⁰⁰
Telefon: (00522) 34083

Türkmenistanyň Milli Muzeýi:
Aşgabat, Berzeňni
Merwiň tapyndylarynyň Merw
wazasyny öz içine alýan ajaýyp
kolleksiýasy.
Açıq wagty: 10⁰⁰ – 17⁰⁰
Telefon: (0012) 489020

MERWIŇ GADYMY ŞÄHERLERİ

MUGALLYMLAR ÜÇİN KITAP

MAZMUNY

BU KITAP BARADA 2

BÜTINDÜNYÄ TARYHY MIRAS YERLERİ 2

WAGT GÖRKEZIJISI 4

ÝÜPEK ÝOLLARY 6

Rim bilen söwda 7

Ýüpek ýollarynyň soňy? 7

Ýüpek ýollarynyň kartasy 8-9

MERWIŇ WE ONUŇ ÝADYGÄRLIKLERINIŇ

TARYHY 10

Merwdən öň 10

Erk gala 10

Gäwür gala 11

Soltan gala 16

Soltan Sanjar 18

Abdylla han gala 23

Merw Timuridlerden soň 25

ARHEOLOGIKI USULLAR 26

Dokument subutnamalary 26

Arheologlaryň işi 27

MERWDE GORAP SAKLAMAK İŞLERİ 28

Kynçlyklar 28

Çö zgütler 30

Arheologiki çukurlar 31

OKADYŞ STRATEGİÝALARY 32

Syýahat etmek 32

Soraglar bermek we açyslar etmek 33

Okuw meýilnamasyna baglanyşyk 35

Yzky örtügiň iç tarapy: Merwiň gadymy şäherleriniň
plany.

Okuwçylar Kiçi Gyz galadaky basgańçaklary öwrenýärler.

BU KITAP BARADA

Bu kitap ýörte Türkmenistanyň mekdep mugallymlary üçin ýurduň iň wajyp ýerleriniň biri bolan Gadymy Merw barada maglumat we illustrasiýalar bilen üpjün etmek maksady bilen we bar bolan mekdep okuw kitaplaryna goşmaça hökmünde ýazyldy.

Näme üçin Merw şeýle wajyp?

Merwdäki oazis Türkmenistanda iň irki ilatlaşan ýerleriň biri bolupdyr. Hakykatdanda, bu ýerdäki Bürünç asyrynyň ýasaýýş ýerleri Merkezi Aziýadaky siwilizasiýanyň iň irki subutnamalarynyň hatarynda.

Soňraky döwürlerde, Merw özünüň ägirt imperiyanyň paýtagty we dünýädäki iň uly şäherleriň biri bolan Seljuk döwrüni goşmak bilen, 2500 ýyla golaý döwre uzalyp gidýän has kamil şäherleriň subutnamalarynyň görkezyär.

Şeýle hem Merw uzak gündogardan Ýewropa we Afrika çenli dünýäniň ýarsyny kesip geçen gadymy Ýüpek ýollarynyň esasy ugurlarynyň biriniň boýundaky oazis bolandygy sebäpli wajypdyr.

*Bayramalynyň mekdep topary
Merwdäki Uly Gyz gala syýahat edýär.*

Merwi öwrenmek näme üçin wajyp? Türkmen adamlarynyň öz mirasyna guwanmagy adalatlydyr. Mekdep okuwçylary öz ýurdunyň taryhy barada okadylyar, Merwiň gadymy şäherlerini esalandyryjylar bolsa Türkmenistanyň uzak we şöhratly taryhynda ähmiyetli orny eýeläpdirler.

Şeýle hem Merwiň gadymy şäherleri bizi bu ýerde geçmişde ýasanadamlaryň durmuş ýollarynyň subutnamalary bilen üpjün edýär. Yöne

bu subutnamalara, esasan howanyň ýadygärliklere we olaryň ýer üstüne tásir edýän ýowuz şartları tarapyndan, ýok edilmek howpy abanýar.

Türkmenistanyň ertirkı uly ýasaýylary boljjak mekdep okuwçylarynyň bu subutnamanyň nämelerdigine düşünmegi we öz çagalarynyň öwrenmegi we lezzet almagy üçin olary gorap saklamaga kömek etmegi wajypdyr.

Kitaby ulanmak

Biz bu kitap mugallymlara, aýratynda ýaş mugallymlara, öz okuwçylarynyň düşünjesine Gadymy Merwi girizmek üçin ideýalary berer diýip, hem-de eger mümkün bolsa okuw maksatnamasynyň bölegi hökmünde olar bu taryhy ýere syýahat eder diýip umyt edýaris. Kitap şu aşakdakylary öz içine alýar:

- **Bütindünýä taryhy miras ýerleri** barada maglumat, Gadymy Merwiň bu dünýä sanawyna 1999-njy ýylда girizilmegi aýratyn bellenmelidir.
- **Wagt görkezijisi** Merw, Merkezi Aziýa we Dünýä üçin wajyp seneleri sanap geçýär.
- **Ýüpek ýollarynyň umumy** beýany, okuw gollanmasy hökmünde ulanmak üçin esasy ýollaryň kartasy bilen berilýär.
- **Kitabyň esasy bölegi Merwiň we onuň ýadygärlikleriniň taryhy** bilen bagly. Bu Ahemenid imperiyasyndan häzirki zaman Mary şäheriniň düybuniň tutulmagyna çenli ähli taryhy döwürlerin böülümlerini öz içine alýar.
- **Gadymy Merw arheologlar tarapyndan XIX asyrdan bari öwrenileyär we Arheologiki Usullar** bölümü arheologlaryň geçmişň subutnamalaryny açmak we ýazmak üçin ullanýan ýollarynyň kabirini beýan edýär.
- **Merwde gorap saklamak işleri** bölümü şäher diwarlary ýaly

gurluşlaryň we çig kerpiç jaýlaryň howa şartları tarapyndan nähili zaýalanyp biljekdigini we olaryň geljek üçin nähili saklanyp biljekdigini düşündirýär.

- Soňky bölüm **Okadyş strategiýalary**, Merwi baryp görmegi birnäçe okuw derslerine goşmak baradaky kabir ideýalary sanap geçýär.

BÜTINDÜNYÄ TARYHY MIRAS ÝERLERİ

1972 ýylда BMG-nyň Okuw, Ylym we Medeniýet Guramasy (UNESCO) Bütindünýä Medeni we Tebigy Miras Ýerleri Goramak barada Konvensiya kabul etdi.

1990-njy ýylda Türkmenistanyň Medeniýet Ministrligi Gadymy Merwde diwar bilen gurşalan şäherleri we oazisdäki esasy ýadygärlikleri goramak üçin Gadymy Merwiň Döwlet Taryhy we Medeni Goraghanasyny döretmek babatda önden görüji karara geldi. 1999-njy ýylga UNESCO-nyň şu Konwensiýasynyň esasynda Gadymy Merw Dünýä Taryhy Miras Ýeri hökmünde yylan edildi.

Dünýä Mirasy Ýerleriň Sanawy. Konwensiýa gatnaşyjy ýurtlar taryhy ýerlerini sanawa goşmaga hödürläp, şol ýerleri goramaga özlerini jogapkärlendirip bilyärler. Konwensiýa tarapyndan kesgitlenen Medeni ýerler aşakdakylar:

- ‘ýadygärlilikler: binagärçilik işleri, ýadygärlilik skulptura we suratkeşlik işleri, arheologiki gelip çykyşly elementler ýa-da gurluşlar, ýazgylar, taryhy, sungat we ýilmy nukdaý nazardan özleriniň binagärçiliği, birgörnüşliliği we landşaftda ýerleşishi üçin ajaýyp bütindünýä gymmatlyga eýe bolan oý ýasaýylary we aýratynlyklaryň kombinasiýasy ýa-da aýratyn ýa-da baglyasykly gurluşyklaryň toparlary;

- ýerler: adam işleri ýa-da tebigat bilen adamyň bilelikdäki işleri we arheologiki ýerleri öz içine alýan, taryhy, estetiki, etnologiki ýa-da antropologiki nukday nazardan ajaýyp bütindünýä gymmatlyga eýe bolýan ýerler.

Gadymy Merw ýaly taryhy ýeri sanawa goşmak üçin ony halkara wajyplik derejesine getirmeli.

Medeni ýadygärlilik hökmünde saylanyp alynmak talaplary aşakdakyllaryň birine ýa-da köpüsine gabat gelmelidir:

- ‘Adamzat döredijilik ruhunyň sungat eserini özünde jemlemek
- Belli bir döwürde ýa-da dünýä medeni ýerleriň çäginde ulanylan uly täsiri özünde jemlemek
- Hazır ýasaýan ýa-da ýitip giden medeniýetiň aýratyn subutnamasyny özünde jemlemek
- Uly ähmiýethi taryhy döwri suratlandyrma
- Dünýä ämiýetine eýe bolýan pikirler we ynamlar bilen bagly bolmak’.

Beyik Hytaý diwarlary Hytaýyň demirgazyk tarapynda Mongoliýanyň we Mançuriýanyň göçüp-gonup ýörän taýpalarynyň çozuşlaryna garşy gurlan gala diwarlary bolupdyr. Diwar ilkibaşa b.e.ö. III asyrda gurlan birnäçe pagsa berkitmelerden ybarat bolupdyr. Birinji Kuin imperatory Şi Huandi b.e.ö. 221-nji ýylда bu diwarlaryň biri-birine goşulup uzaldylmagyny buýrupdyr. Pagsa gorag diwarlarynyň daşyny örtýän we 2250 km uzalyp gidýän daş diwar b.e. XVI asyryna čenli gurulmandyr.

Günbatar Afrikadaky Malidäki Džen 1988-nji ýylда Büttindünýä Miras ýeri diýlip yqlan edildi. Uly Metjid dünýädäki iň uly çig kerpiç gurluşygy bulup, b.e. XIII asyrında gurlupdyr we XIX asyrda gaýtadan dikeldilipdir.

Aswan Beýik Gaçysy

1970-nji ýylда Müsür döwleti Nil derýasynyň ýyldaky suw joşgunyny ulanyp gidroelektrik energiyasyny döretmek üçin Aswan şäherinde Beýik Gaçynyň gurluşygyny tamamlady. Arheologlar birnäçe arheologiki wajyp ýerleri suw aljakdygyna we ne Müsüriň ne-de Nubiýanyň halas ediş maksatnamasyny maliýeleşdirip bilmejeklerine göz yetiriyärdiler. UNESCO halkara guramalara ýuz tutdy we 80 million Amerikan dollary möçberinde pul ýygnaldy. Ýbadathanalaryň baş topary sökülip, täze ýerlerde gaýtadan gurnalyp dikeldildi.

Rameses II-niň ybadathanasynyň suw basan meydandan daşda täze ýerde gaýtadan gurluşy. Bu halas ediş işinden dört ýyl geçenden soň, 1972-nji ýylда UNESCO tarapyndan Büttindünýä Taryhy Miras Konwensiýasy kabul edildi.

WAGT GÖRKEZİJİSİ

MERKEZİ AZİYĀ

BIZIŇ ERA MYZDAN ÖŇ

VI asyr	Ahemenitler imperiýasy Beýik Kir tarapyndan esaslandyryldy
530	Kir aradan çykdy
522-486	Beýik Dariniň hökümdarlygy

Aleksandr Makedonskiy

336	takmynan	Aleksandr Makedonskiý Merkezi Aziýa ýörişine başlady
323		Aleksandryň Wawilonda aradan çykmagy
322		Selewkas I Aleksandryň Aziýa imperiýasyny öz eline aldy
247		Selewkitelere garşy Parfiýanyň gozgalaň

*Parfian urşujysy Gadymy Merwiň
diwarlaryny garawullaýar.*

232	Nusaý Parfiýanyň paýtagtyna öwrülyär
91	Birinji Hytaý ilçisi, Imperator Wu-ti tarapyndan Parfiýa ugradylýar

BIZIŃ ERAMYZDA

224	Sasanitler hükümiyeti
652 çenli	Parfiýalylardan basyp aldylar
661-750	Persiýa Musulman goşunlary girdiler
750	Umaýýadlar Damaskdan Arab imperiýasyny dolandyrýarlar Abbasidler dinastiýasy Bagdatdan dolandyrýar (Mongollar tarapyndan 1258-nji ýilda dargadylan)

*Bu Soltan galadan tapylan kүýze bölegi
mongol yüzünü açık görkezýär.*

821	Tahirid dinastiýasy Abbasidlerden garaşszlygyny jar edýär
X asyr	Seljuklar täze hökmürowan güýje öwrülýär
1040-1256	Seljuk imperiýasy
1256-1383	Mongollar Merkezi Aziýany golastyna alýar. Timurid dinastiýasy Samarkantdan dolandyrýar

MERW WE HORASAN

BİZİŇ ERA MYZDAN ÖŇ

3-nji münýyllygyň soň we 2-nji münýyllygyň başy.	Oazisde ilkinji ýasaýjylar. Guñur-depe
B.e.ö. 1-nji münýyllyk.	Murgab jülgesindäki gadymy derýanyň boýunda birnäçe ýasaýýs ýerleri
takmynan VI asyr	Erk gala, birinji Merw şäheri
291-ýyldan soň	Antiokas täze şäher Antiokiýa Margianany gurýar (soňra Gawiür gala) Parfiýalylaryň Rimlileri Karrahyň golayýndaky (Mesopotamiýada) söweşde ýeňmegi. 10 000 Rim esgeri ýesir düşyär we Merwde ornasdvrylvylar
53	

BIZIŃ ERA MYZDA

220	Sasanid Ardaşır Hormizdgan-daky Şalaryň-şasy bolmak ugrundaky başa-bas söweşde Artabanus V-den üstün çykýar.
241-272	Şapur I hâkimiyeti Soňky Sasanid şasy
651	Ýazdigerd III Merwiň golaýynda öldürülyär
takmynan 652	Merw Umaýýad hökümdarlygy astynda
748	Abu Muslim Umaýýadlara garşy Abbasid gozgalaňyna ýolbaşçylыk edýär.
takmynan 740	Täze şäher Soltan gala - nyň düýbi tutulýar. Gäßür gala senagat kwartalyna öwrülüýär
755	Abu Muslim Yrakda öldürülyär
821	Tahir ibn Hüseyín hökümdar bolýar. Garaşsyzlygy jar edip Tahiridler

ÝÜPEK ÝOLLARY

Geçmişde günbatar we gündogar dünýäniň adamlarynyň arasynda ägirt uly aýratynlyk bolupdyr. Bu aýratynlyk diňe bir aralykdaky daglaryň we çöllerin giňiňligi bilen dälde, eýsem biri-birisini barada maglumatlaryň ýetmezligi sebäpli hem döredilipdir. Sowdegärler öz syýahat edip geçen ýurtlary barada käbir maglumatlary getiripdirler. Gadymy Grekleriň hytaýylar barada bilen bolmagy mümkün, sebäbi olarda Hiperborean-lar, "Demirgazyk yeliň aňrysindaky ýasaýjylar", diýlip atlandyrylan adamlaryň at çapşyklary barada rowaýatlar bar. Rimliler özleriniň Seres diýip atlandyran adamlary barada bilipdirler. Bu sozün hytaýça "yüpek" diýmegeni aňladýan ssu sözünden alnan bolmagy ähtimal. Yöne köp wagtlap uzak gündogaryň bu syrly adamlary barada olaryň yüpek öndüryäninden başga hiç zat bilinmädir. B.e.ö. I asyryň Rim şahyry Wirjil "Seresleriň öz agaçlarynyň ýapragyndan darap alýan näzik ýüni" barada gürrün edýär.

XIV asyr Ispan kartasy bolan Katalan Atlasyndaky sowdegärleriň we düyeleriň sowda kerweni.

Bu Eýrandaky Şahdad-da yerleşyän kerwensaraýyň aýratyn bezelen girelgesi. Derwezeden aňyrda siz howlyny we ony gurşaýan otaglary we ammarlary görüp bilersiňiz.

Kerwensaraý

Kerwensaraýlar syýahat edyän sowdegärlere, olaryň düyelerine, atlaryna, arabalaryna we yüklerine howpsyz düşelge bolup hyzmat eden berkitmeli galalar bolupdyr. Yüpek ýollarynyň ugrunda käbir ýerlerde ýaragly gözegçiler syýahatçylary garakçylaryň hüjümleりinden gorapdyrlar. Kerwensaraýlar 30-40 km aralykdan gurlupdyr. Iýimit, suw we ýatmak üçin ýer (adatça 3 güne čenli) muğt üpjün edilipdir. Merwde, Uly Gyz gala bilen Sultan galanyň şäher

diwarlarynyň arasynda, bir kerwensaraýyň galyndylary tapyldy.

GÜNDOGARDAN GÜNBATARA TARAP

Siziň köp gezek Yüpek Ýoly terminini görmegiňize seretmezden, 8-9-njy sahypalardaky karta sowdegärler tarapyndan ýer we deňiz üsti bilen gündogardan Ortaýer deňzine we Yewropa tarap harytlary import etmek üçin ulanylan ýollaryň köpsanlydygyny görkezyär.

Diňe birnäçe adamlar gündogardan günbatara čenli tutuş ýoly geçipdir. Sowdegärler adatça öz harytlaryny birnäçe yüz kilometrlere alyp gidipdirler, bazarlarda sowda ylalaşyklaryny amala aşyrypdyrlar, soňra öyüne täze yük bilen gaýdyp gelipdirler.

Çangandan Kaşgara čenli

Ýer üstünde bu beýik sowda ýollary Hytayyň gadymy paýtagty Çangan (hazırkı zaman Iksian hytaý şäheri) şäherinden başlanypdyr. Yol sowdegärleri olaryň düye kerwenleri bilen Gansu geçelgesinden Beýik diwarlaryň soňuna, Dunhuang-yň

Ýanyndaky Anksi çenli alyp gidipdir. Ýol bu ýerde bölünipdir. Syýahatçylar Tarim suw howdanynyň daşyndan günorta ýa-da demirgazyga aýlanyp geçmeli bolupdyrlar, bu bolsa 1500 km gowrak we üç tarapdan dag gerişleri bilen gurşalan bolupdyr. Bu ýollar Taklamakan çölünüň gurak boşluklaryndan sowulyp geçiripdirler we gaytadan Kaşgar-da birleşipdirler. Günortarak ýol syýahatçylary Karakoram daglarynyň üsti bilen Hindistana alyp gidipdir. Has demirgazyk ýol bolsa Daşkentiň üsti bilen gidipdir.

Söwdegärler üçin Ýüpek ýolunyň böleklerinden geçmek kyn bolupdyr. Bu Fergana jülgesine Türkmenistan bilen Özbegistanyň arasyndaky esasy geçelge.

Kaşgarden Baktra çenli

Uly bazar şäheri bolan Kaşgarden soň, söwdegärler Pamir daglarynyň myhmany gowy görmeýän beýik jülgelerinden geçmeli bolupdyrlar. Bu päsgelçilikden soň söwdegärler ýene bir gezek demirgazyk ýa-da günorta ýoly saýlap bilipdirler. Demirgazyk ýol olary iki derýanyň, Jaksartes – häzir Syrderýa we Oks – häzir Amyderýa, üsti bilen hasylly ýerlerden geçirip we Buharanyň üsti bilen alyp gidipdir.

Merwden Ortaýer deňzine çenli

Bu ýollar Merwde bireşyärler we Eýranda Tähranyň gapdalyndaky Rayı tarap dowam edýärler. Ol ýerde bolsa bu gündogar-günbatar ýoly ýene-de bölünipdir. Demirgazyk ýoly Gara deňzdäki Trebisonda çenli gidipdir we Konstantinopola (hažır Türkiyedäki Stambul) tarap dowam edipdir. Günorta ýoly Ktesifona tarap gidipdir

we soňra ýa demirgazyga Konstantinopola ýa-da günbatara Tire we Antioch Ortáyer deňiz portlaryna tarap gidipdir. Bu ýerden harytlar gämiler arkaly Rime, soňky döwürlerde bolsa Yewropa şäherlerine äkidilipdir.

RIM BILEN SÖWDA

“Ýylyň ähli paslynda Rime şeýle köp yükli söwda gämileri ähli ýerlerden gelýär... şäher edil dünýäniň ammary ýaly bolup görünýär. Gämileriň gelmegi we ugramagy hiç wagt kesilenok – deňziň, port barada aýtmazdan, bu söwda gämileri üçin ýeterlik giňdigi geň galdyryýär.”

Rim ýazyjysy Aelius Aristides, b.e. II asyrynda.

Rimliler öz imperiyasynyň içinden we onuň daşlaryndan bezeg we lezzet harytlarynyň uly möcberini satyn alypdyrlar, mysal üçin parfýumeriya, atyrlar, pagta we hytaý ýüpegi. Yaşuly Plini diýlip atlandyrylan bir rim ýazyjysy b.e. I asyrynda aýdypdyr:

“Hindistan, Hytaý we Arab ýurtlary her ýyl biziň imperiyamyzdan puluň ummasız mukdarymy alyp gidyärler – bu biziň amatlylyklarymyzyň we ayallarymyzyň bize düşyän bahasy.”

Gündogardan gelýän bezeg we amatlylyk harytlaryna gaýtargy hökmünde rimliler altın we kümüş teňneleri, aýna gap-gaçlary, gowy küýzeleri we gymmatly daşlary ugradypdyrlar. Yöne daşyndan

Ardaşir I-iň teňnesinde zoroastrizm ot altary (13 sahypa seret).

getirilýän harytlaryň iň gymmadý hytaý ýüpegi bolupdyr. B.e. III asyrynda bu haryt Rimde dogry öz agramyna barabar gyzyla satylypdyr – altynyň 327 gramyny siz bir Rim libra ýa-da pund (327 gram) ýüpege çalsyp bilerdiňiz.

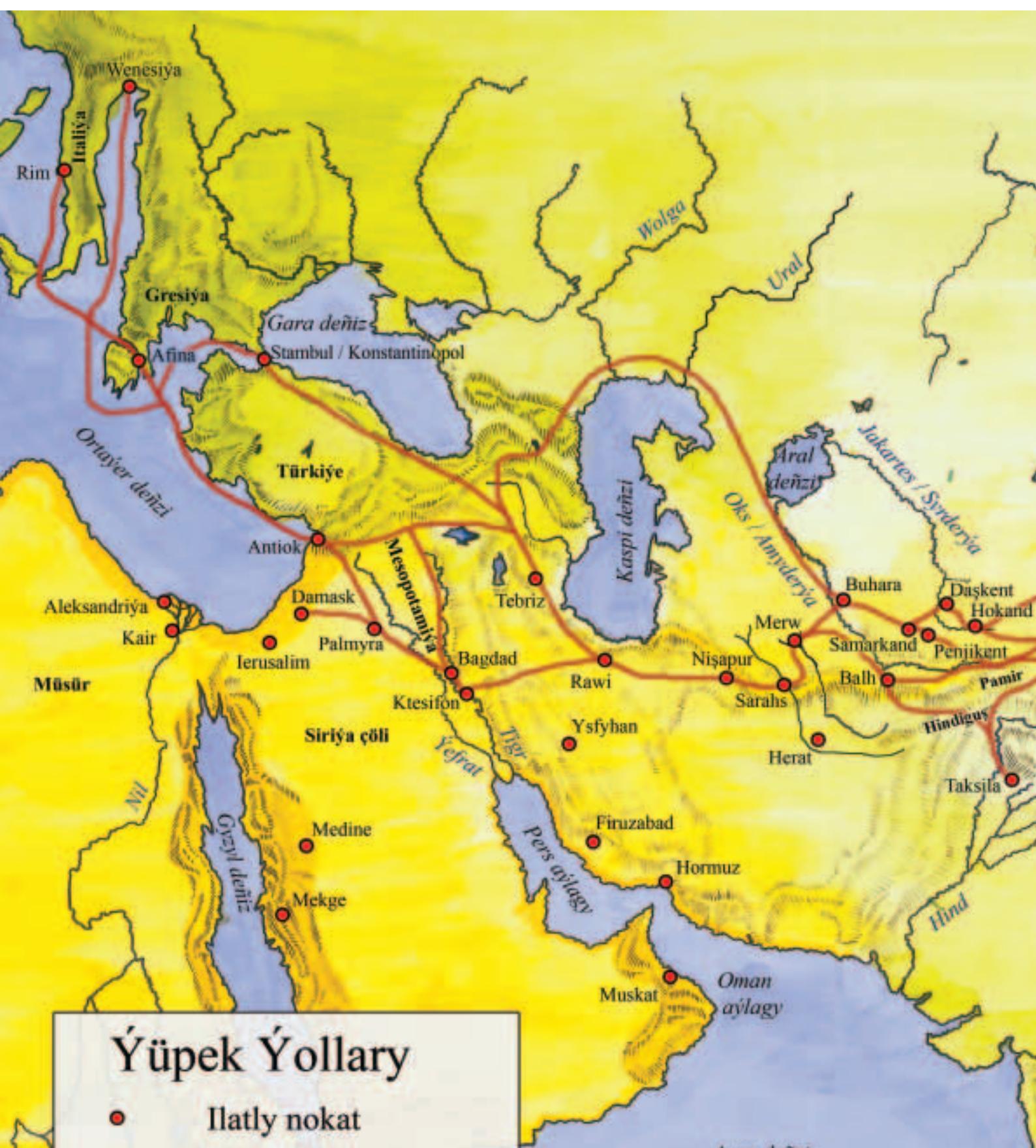
DINLER ÜÇIN ÝOLLAR

Ýüpek ýollary dünýaniň bir böleginden başşa bölegine diňe bir harytlary geçirmändir. Söwdegärler we syýahatçylar tutuş dünyä maglumatlary we pikirleri hem ýaýradypdyrlar. Üç esasy din Ýüpek ýolunyň söwdasy we syýahaty bilen ýaýradyllypdyr: Buddizm, Yslam we Hristiançylyk b.e. VIII asyrynda Ýüpek ýollarynyň gülläp ösen wagtlary agdyklyk edýän dinler bolupdyr. Yöne beýleki dinler hem ýaýradyllypdyr: Zoroastrizm, Konfusianizm, Daoizm, Hinduizm, Şinto we Iudaizm. Bu dini ideýalar bilen birlikde olaryň medeniyeti, edebiýaty we sungaty hem gelipdir.

ÝÜPEK ÝOLLARYNYŇ SOŇY?

B.e. XIII – XIV asyrlarynda Yewropa söwdegärleri Ýüpek ýolundan daşalýan harytlary satyn almagy dowam edipdirler. 1368-nji ýylда mongollar Hytaýdan kowlup çykarylypdyr we olaryň imperiyasy pese gaçyp başlapdyr. Imperiya gysga wagtlyk Samarkantda paýtagty bolan Temirleňiň dolandyran döwründe janlanypdyr. Emma onuň 1404-nji ýylда ölmegi bilen Ýüpek ýollarynyň söwdasy yerli söwdegärleriň eline

geçipdir. Ýüpek ýollarynyň söwdasy indi esasan gowy ýola goýlan deňiz ýollarynyň üsti bilen geçipdir (indiki sahypalara seret).

Ýüpek Ýollary

- İlatly nokat
- Yuþepk Ýollary
- Beyik Hytaý diwary

Ýüpek ýollaryndan daşalan ýükler

Ýüpek	Burç
Matalar	Hurma
Pagta	Badam
Kenep	Çay
Ýüñ halylar	Şeker
Atlar	Duz
Düyeler	Şafran (ösümlik)
Öý itleri	Jasmin
Kristallar	Sandal agajy
Lagly merjen	Tawus ýelegi
Göwher	Keramika
Dür (Ýantar)	Metal işleri
Zeýtun ýagy	

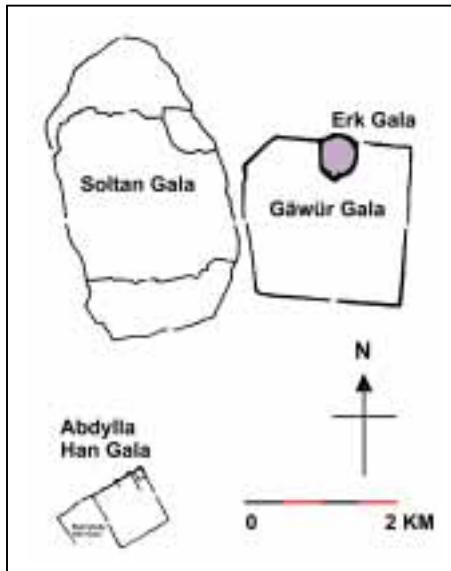
MERWIŇ WE ONUŇ YADYGÄRLIKLERINIŇ TARYHY

MERWDEN ÖŇ

Merw oazisi Marguş ýa-da Margiana ýeriniň bir bölegi bolupdyr. Bürünç asyrynda, b.e.ö. ikinji müňyllygyň başynda (4-nji sahypada wagt görkezijisine seret), Murgap derýasy ýeri işlemäge ýaramly we hasylly etmek üçin suw we bay getirintgiler bilen üpjün edipdir. Adamlar çak edilşine görä oazisiň tutuş dowamyna oturymly ýaşapdyrlar we öz ýerlerini derýadan suwarypdyrlar. Biz olaryň ýasaýsynyň subutnamalaryny diňe günbatardan tapdyk, bu belki olaryň başga ýerlerde cölük süýşmegi sebäpli öz ýaşaýan ýerlerini taşlap gitmegi sebäplidir. Olaryň guran ýasaýış toplumlary Merkezi Aziýada iň ırkileriň hataryndaky siwilizasiýanyň subutnamalaryny görkezýär. Şu wagta čenli üsti açylan iň uly ýasaýış toplumy Goňur depede ýerleşyär.

B.e.ö. XVII-XV asyrلarda olaryň ýasaýış ýerleri taşlanylп gidilipdir. Bu ahtimal şol ýerleriň klimatynyň üýtgemegi, az ýagyş ýagmagy, derýanyň deltasynda suwuň azalmagy netijsinde bolup geçendir. Adamlar soňra oazisiň jümmüşine göçüpdirler.

Demir asyrynda, b.e.ö. birinji müňyllykda, ýasaýış ýerleri oazisiň günortasynda we gündogarynda, Murgap derýasynyň häzirki döwürde gömülüen ugrunda gurnalypdyr.

Transoksiana diýlen ýeri (Oks derýasynyň töweregi) basyp alypdyr we Merw oazisi 12 ha golaý ýeri tutan täze şäher Erk Galany gurmak üçin saýlanypdyr. Bu dolandyryş we söwda üçin gülläp ösýän merkeze öwrülipdir. Goranmak üçin gurlan dowamly diwarlar çig kerpiçden, oval görnüşinde gurşalyп dikeldilipdir. Onuň içinde köşkler, ybadathanalar, öýler we goşun kazarmalary bolupdyr.

Beyik şa Dariniň döwründө imperiyada birnäçe gozgalaňlar bolupdyr. Gunbatarda Eýranda Kermenşanyň ýakynyndaky Bisitun yazgylary Margiana etraplarynda

basylp ýatyrylan gozgalaň salgylanýar:

Men (Dariý) Wawilonda bolan wagtym, bu ýerde welaýatlar maňa garşy gozgalaňa çykypdyrlar – Persiya, Elam, Midiya, Assiriya, Müsür, Parfiya, Margiana, Sattagydiya, Skifiya... . bir adam, Frada, Margianaly – ony olar baştutan edipdirler... Ol aýdypdyr “Men Margianada şa”. Şeýlelikde men oňa garşy Dadarşy atly parsy, meniň wekili, Baktriyadaky satrap (häkim) iberdim. Men öňa şeýle diýdim: “Öňe git, özünü meniňki diýip atlandyrmaýan goşyna hüjüm et we dargat!”.

AHEMENİTLER IMPERİYASY

B.e.ö. VI asyrda, Persiya patyassy Beyik Kir özüniň Persiyadaky (hazirki Eýran) şalygyndan Ahemenitler imperiyasyny döredipdir. Imperiya Beyik Kiriň ata-babalarynyň biri bolan Akhaemenes-iň ady bilen atlandyrylypdyr. B.e.ö. 530-njy ýylда Kir ölen wagty, onuň ägirt imperiyasy Merkezi Aziýadan Müsure čenli we günbatar Türkiyeden Hindistana čenli uzalyp gidipdir. Kiriň mirasdarlarynyň birisi Dariý I (Beýik diýip atlandyrylan) bolupdyr we ol b.e.ö. 521-njy ýyldan başlap b.e.ö. 486-njy ýylда ölinçä yurdy dolandyrypdyr.

Goňur, howasdan görünüşi.

ERK GALA

Merwdäki ilkinji ýasaýış ýeri Ahemenid imperiyasynyň döwründe bolupdyr. Patyşa Kir Midiýalylary Parslar bilen birikdirýän we Wawilonlylar bilen Finikiýleri goşmak bilen dürli ilatlary birleşdirýän ägirt imperiyany esaslandyrypdyr. Ol

Erk galanyň ýokardan görünüşi, Gawur gala şäheri (14 sahypa seret) yzky fonda. Şäher beýik diwarlar bilen goralan we onuň içinde beýik nokat – sitadel bar. Gazuw-agtaryşlaryň görkezmegine görä Erk galadaky iň ırki gurlyşklary häzirki döwürdäki ýokarky gatlakdan 17 metr aşakda ýatyr, çig kerpiç gurluşyklaryň dowamly gatlaklary 2000 ýyla golaý wagta uzalyp gidýär.

Erk galanyň gorag diwaryndaky kesik onuň serasaply goýlan çig kerpiç gurlusyň görkezýär.

ALEKSANDR MAKEDONSKIÝ (ISGENDER ZÜLKERNÉYN)

B.e.ö. IV asyrda Merw we onuň daşyndaky sebitler Ellinistik (Grek) dünýäsiniň bölegine öwrülýär. B.e.ö. takmynan 336-njy ýylда Makedoniýanyň şasy Beýik Aleksandr özünüň Makedoniýalardan we Greklerden durýan goşunyny Merkezi Aziýanyň üsti bilen Hindistana alyp gitmek bilen Ahemenitler imperiyasyna garşy ýörüşine başlayár. Erk gala tizden Aleksandryň özi ýa-da onuň generallarynyň birisi tarapyndan boyun egdirilipdir. Aleksandr b.e.ö. 323-nji ýylда aradan çykandan soň, onuň imperiyasy şalyklara bölünipdir we onuň biri-biri bilen rehimsiz sôweşyän generallary tarapyndan dolandyrylypdyr. Onuň imperiyasynyň bitewiligi başgalar tarapyndan dargadylypdyr.

Aleksandrdan soň Erk gala şäheri howply döwri başdan geçiripdir. Bu takmynan b.e.ö. 322-nji ýylда Makedoniýaly Selewkas I-iň Aleksandryň imperiyasynyň Aziýa böleginde dolandyryşy öz eline alyńça dowam edipdir. Rim çeşmelerine görä şäher tozdurylypdyr (indiki bölüme seret).

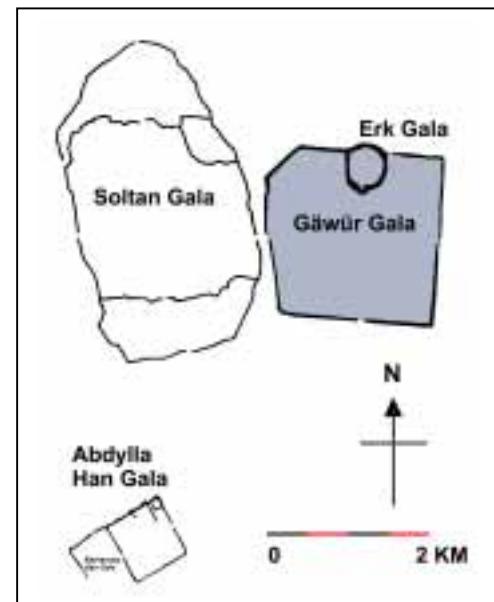
Italiýadaky Rimlileriň Pompeýa şäherinden mozaikanyň bölegi. Bu Beýik Aleksandryň Issus söweşinde Persiyalylary derbi-dagyn edişini suratlandyrýýar.

ÝADYGÄRLIKLER

Erk gala Gâwür galanyň üsti bilen has gowy baryp bolar (yzky örtügiň iç tarapydaky karta seret). Günorta tarapdan gorag diwarlaryna dik ýapgylar. Iň beyik nokada baranda siz Seljuk gözegçilik minarasynyň galyndylaryny görersiňiz we şu ýerden ilki başky Erk gala şäheriniň gowy görnüşi açylar.

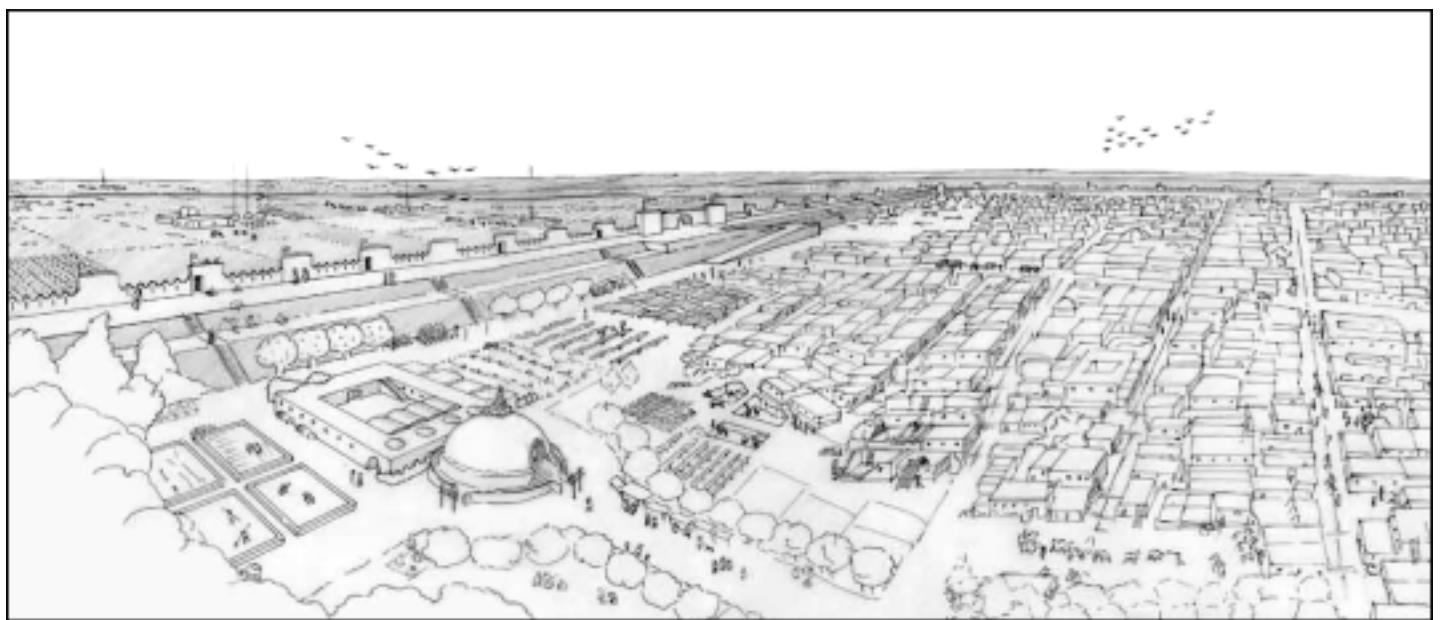
Erk galanyň Gâwür galadan geçyän ýoldan görnüşi.

GÄWÜR GALA

SELEWKİTLER

Selewkit imperiyasynyň irki taryhynda, ony esaslandyran Selewkas I-iň ogly Antiokas I ilkibaşky şäher bolan Erk gala bilen baglanyşykly täze şäheri Merwde gurupdyr. Täze şäher has uly bolupdyr. Takmynan kwadrat görnüşli, 2 km keseligine 340 ha meydany tutýan şäher gorag diwarlary bilen gurşalypdyr. Teatrlar we bazarlar, köceleriň gözenek görnüşli gôniburçly kesişyän toplumy ýaly Grek häsiýetleri bolan bu Grek şäheri

Antiokiya Margiana diýlip atlandyrylypdyr. Erk gala özünüň berk goraglary bilen täze şäheriň sitadeline öwrülipdir.

Aleksandr Margianada
Aleksandriýany esaslandyrdy, bu soňra tozduryjylar (warwarlar) tarapyndan dargadyldy. Yöne Antiokas, Selewkasyň oglu, edil şol ýerde içinden Zotha köliune guýyan Marg derýasy geçýän siriya şäherini gaýtadan dikeltdi. Antiokas şäheriň öz adyny götermegini makul bildi. Uly Plini, Rim tebigy taryh, taryh we ylym ýazyjysy. B.e 23-79 ýllary.

Margiana çöller bilen gurşalypdyr. Bu ýeriň hasyllylygyna täsin galmak bilen Antiokas I 1500 stadia* uzynlygy tegelek diwar bilen aýlady we Antiokiya şäherini esaslandyrdy. Yurduň topragy üzümüleri ösdürmek üçin has gowydy Strabo, Rim geografy. Takmynan b.e.ö. 64 b.e. 21 ýllary arasynda yaşan

* “stadium” grek uzynlyk ölçeg birligi bolup 184 metre deňdir

Gäwür galanyň böleginiň nähili görnüşde bolandygyna suratçynyň garayşy. Buddist stupasy we monastyrı çep tarapda aşakda görkezilen.

Gäwür gala, kosmosdan görnüşi.

PARFIÝALYLAR

Parfiya ilkibaşa Ahemenit imperiýasynyň welaýaty bolup, soňra Selewkitleriň golastyna geçipdir. B.e.ö. 247-nji ýlda Parfiýalylar öz serdarlary Arsakes I-iň yolbaşçılıgыnda aýaga galypyrlar we b.e.ö. II asyryna čenli Yefrat derýasyndan Owganystana čenli we demirgazyga Oks derýasynyň uzynlygyna doly uzalyp giden imperiýasyny dolandyrypdyrlar. Antiokiya Margiana b.e.ö. 250-nji ýllaryň töwereginde paýtagty Nusáýda bolan Parfiýanyň gündogar daýanç nokadyna öwrülipdir. Şäher

esasy dolandyryş, harby we söwda merkezi hökmünde ösdürilipdir.

Şäheriň gorag berkitmeleri garşıdaş imperiýalardan we adamlardan goranmak üçin güýçlendirilipdir. Olary şäheriň Yüpek yolunyň ugrunda amatly yerleşmegi ozüne çekipdir (6-nji sahypa seret).

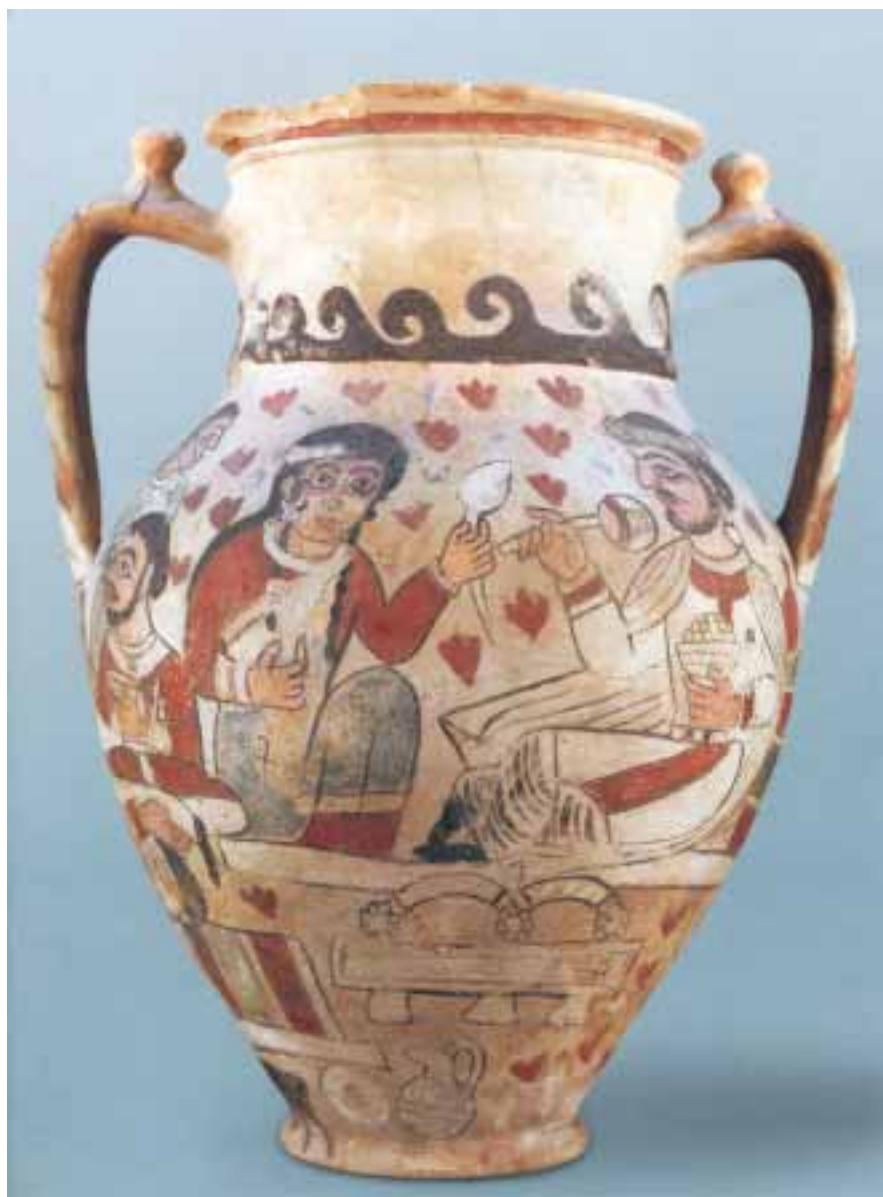
Parfiya we Rim

Rimliler özleriniň köp bolmadık harby ýeňilişeriniň birini parfiýalylardan gazanypdyrlar. B.e.ö. 54-nji ýylda rimliler olaryň Mesopotamiýadaky ýerlerine çozuş edipdirler. Markus Lisinius Krassus ýedi legiona (44 000 goşun) ýolbaşçılık edip duşmana garşı çykypdyr, yone Karhae söweşinde ýeniliše sezewar bolupdyr. Diňe 10 000 adam Siriya ýetmek üçin gaçyp gidipdir, şol bir wagtda 10 000 adam Merwde ýesir hökmünde ornaşdyrylypdyr. B.e. I asyrynda hytaý taryhcysy Türkmenistandaky şäheri goşunlaryň hüjüm edýänini görkezýän kâbir suratlary beýan edýär: Goranjylar harby gorag taktikasy (tilsimi) *testido* ulanýarlar, ýagny esgerler dörtbürc, ýarym eplenlen galkanlaryny biri-birine degirip özlerini peýkamlardan goramak üçin kelleleriniň üstüne ýapýarlar.

SASANITLER

Antiokia Margiananyň adamlarynyň
duşmana garşı gowy goranýanyna
seretmezden b.e.ö. 220-nji ýylda
Sasanitleriň hökümdary Ardaşırıň
goşunlary olardan üstün çykypdyrlar.
Ol günorta-günbatar Eýrandaky Fars
welaýatynda kiçi şalygy dolandyrypdyr

we b.e.ö. 224-nji ýylyň töwereginde soňky Parfiýa şasyny tagtdan agdarypdyr. Ardaşırıň oglы we mirasdüşeri Şapur I Merw şäherini edara etmek üçin *marzban* (ýa-da “araçığının goragçysy”) bellenipdir.

*Antiokia Margianadaky buddist
monastyryndan tapylan suratly kүýze.
Bu kүýze Zoroastrizm dini däplerini
görkezүär diýlen pikir hem bar.*

DINLER

Sasanitler döwründe şäherde
Hristiyançylyk, Zoroastrizm we
Buddizm dinleriniň ulanylandygyyna
bizde subutnamalar bar.

Zoroastrizm: Pars din reformatory Zaratuştra (şa-da Zoroaster) bu dini esaslandyrypdyr. Ol şol döwürde tagzym edilen köp sanly hudaýlaryň biri bolan *Ahura Mazda*-dan (Paýhasly hökümdar) nyşan görüpdir we bu hudaý oňa bir hudaýa ynanmaga itergi beripdir diýlip aýdylypdyr. Pars şasynyň çalyşmagyndan soň Zoroastrizm b.e.ö. VI asyrda ýáýrap başlapdyr. Dowam etdirijiler dörediji hökmünde diňe Ahura Mazda çokunypdyrlar we olaryň dini däpleri ot ybadathanalarynda mukaddes ody saklamagy we olaryň ölülerini “asudalyk diňinde” goýmak arkaly azat etmegi öz içine alypdyr.

Buddizm: Sidhartha Gautama Budda takmynan b.e.ö. 566-nyj ýylda Hindistandaky Maurýan imperiýasynyň bölegi bolan kiçi döwletleriň birinde dogulýar. Ol Buddizm diýlip atlandyrylan dini esaslandyrypdyr. Ol her bir adamyň gowy işler etmelidigine, tertipli bolmalydygyna we meditatsiya etmelidigine ynanypdyr. Ol öleninden soň dowam edijileriň topary monahlaryň jemgyyetini döredipdirler we bu dini ynanjy ýáýratmaga başlapdyrlar.

Monastyrлarda *stupa* diýlip atlandyrylyän ýörite jay bolup, ol ýerde dini däpler ýerine ýetirilipdir we Budda bilen bagly sežde edilýän predmetler saklanylypdyr. Türkmenistandaky *stupalaryň* gümmezli üçegi bar. Iň günbatardaky Buddhist stupasy sähériň günorta-gündogar burçynda tapylyp bilner (çeþdäki surata seret).

ÝADYGÄRLIKLER

Erk galany Gwäür galanyň üsti bilen baryp görmekden we diwarlary gözden geçirmekden (aşaga seret) başgada siz b.e. VII asyrynyň ikinji ýarymynda gurlan Beni Mahan ýa-da Anna Metjidiniň galandyalaryny hem görüp bilersiniz. Metjid Seljuk döwründe gaýtadan dikeldilipdir. Şeýle hem siz Gwäür galanyň günorta-gündogar burçyndaky Buddist monastyryna we stupasyna syýahat edip bilersiniz.

Gwäür galanyň diwaryndan Buddist monastyrynyň we stupasynyň görnüşi. Depeler jaýlaryň ýumrulan çig kerpiç diwarlaryny görkezýär.

Bu ýerde Gwäür galanyň diwarynyň kesigi görkezilen. Arheologlar gurluşygyň dörlü döwürlerini açyp görkezmek bilen üstki gatlagy arassaladylar.

GÄWÜR GALANYŇ GORALYŞY

Säher diwarlary kwadrat we 15 li (8000 metr töweregى) uzalyp gidýär. Yaşaýjylar säher derwezelelerini demirden edipdirler.

Bu Merwde b.e. 765-nji ýylynda Abbasidler (indiki bölüme seret) döwründe saklanan Du Huan atly hytáy tussagynyň Antiokiya Margianany beýan etmesiniň bir bölegi. Inedördül diwarlaryň her bir böleginiň uzynlygy 2 km töweregى bolup, her diwarda bir sany ýagny 4 derweze bolupdyr.

Gadymy Gwäür gala şäheri 8 km gorag diwary bilen gurşalypdyr. Gala diwarlarynyň häzire čenli ýumrulandygyna garamazdan, olar 20 metre čenli beýiklikde saklanyp galypdyr. Gorag diwary bellı bir aralykdan gurlan diňler bilen berkidilen şäher diwaryndan, hem-de şäheriň içine we daşyna alyp gidýän dört derwezeden ybarat bolupdyr.

Gväür gala diwarlarynyň üstünüň görnüşi. Topragyň guramagy gorag diwarlaryny gurmak üçin ulanylan çig kerpiç gatlaklarynyň üstünü açýar.

XX asyryň başynda ruslar tarapyndan Gwäür galanyň diwarynda bulldozer arkaly edilen kesik (içerki bölge suvaryş turbalaryny geçirmek üçin – bu meýlnama soňra taşlanypdyr) gorag diwarlarynyň tutuş ýzygiderligini arheologiki derňemäge mümkünçilik döretti.

Ilkinji diwar b.e.ö. 280-nji ýyllar töweregى gurlupdyr we takmynan 6 metr beýiklikdäki, ýoremek üçin galareýaly pagsa diwardan ybarat bolupdyr. Soňra, şol döwrüň harby

talaplaryna gabat gelmek maksady bilen diwar ýzygider güycelendirilipdir we ulaldylypdyr. Diwaryň şu günüň günem görünüyän tapawutly taraplays öz içine içi doldurylan ýorelyän galareýalary, peýkam atmak üçin deşikleri we ägirt burç-berkitmesini alýar.

Diwarlaryň iç tarapyndan düşürilen bu surat dörlü döwürlerde esgerlere Gwäür galany goramaga we gözegçilik etmäge mümkünçilik beren galareýa ýoreg ýodalaryny aýdyň görkezýär.

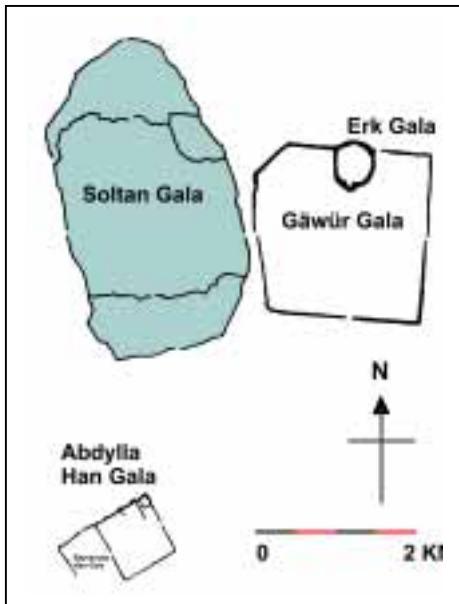
Gorag diwarlaryny düşündirmek

Sagdaky suratlar Gwäür galanyň gorag diwarlarynyň her döwrünü görkezmek üçin bellekler bilen berkidildi.

Sagda siz Gwäür galanyň diwarynyň esasy üç döwrünü görüp bilersiniz:

1. Selewkit diwary, takmynan b.e.ö. 280-nji ýyl.
 2. Parfian diwary, takmynan b.e.ö. ikinji asyr.
 3. Giçki Parfian diwary, takmynan b.e. birinji asyry.
 4. Ahli döwürler.
-
- A. İçi doldurylan geçiş galareýasy.
 - B. Peýkam deşigi.
 - C. Daşky goraglar.
 - D. Ýumrulma galandyalary.

SOLTAN GALA

TÄZE DÖWÜR

B.e. VII asyrynda Merw pese gaçyş döwrünü başdan geçiriyär. B.e. 653-nji ýylyna çenli Persiýa Musulman goşunlary tarapyndan gabalypdyr. B.e. 651-nji ýylynda soňky Sasanid şasy Yazdigird III Merwi gaçybatalga we Arab güýçlerine garşy durmak üçin berkitme üçin ulanmaga synanyşyar, ýöne şäher oňa öz derwezelerini açmandyr. Ol Merwiň ýakynynda öldürilýär. Musulman Arab goşunlarynyň gelmegi Yslamyň diňe bir esasy din däl-de eysem agdaklyk edýän medeni güýç bolan täze döwrüniň başlanmagyny belleýär.

Merw indi Umayyad imperiýasynyň içinde Musulman agalygyna düşyär. Şäher Horasanyň (“Gündogar ýer”) paýtagtyna öwrülyär. Täze arab hökümdary Erk galanyň adyny üýtgedip, bu ýerde gören dinleriniň köpdürüliliği sebäpli ony “Dinsizleriň şäheri” diýip aňladypdyr. Arab goşunlary bu ýerde hemişelik galdyrylypdyr we günorta Yrakdaky Kufadan we Basradan ýasaýylar bu ýere göçüp gelipdirler. Olar ilkibaşky şäherler Erk galanyň we Gawur galanyň ýakynynda täze şäheri gurupdyrlar. Şaim gala Gawur galanyň gündogar derwezesiniň daşynda özbaşdak diwarlanan şäher bolupdyr. Sebitiň paýtagty hökmünde Merw sówdeğärleriň we hünärménleriň

Arab agalygynda Merwiň Gawur galanyň gündogar derwezesiniň daşynda Şaim gala hökmünde giňelen bölegi sowet döwründe oba gurmak üçin giňișlýyin ýumrulypdyr.

Şaim galadaky jaýyň galyndylarynyň 1950-nji ýyllarda alınan suraty.

ünsüni çekipdir. Muňa pagta ösdürmäge, dokmaçylyga we polat işlemäge degişli arheologiki subutnamalar mysal bolup biler.

UMAÝÝAD WE ABBASY DINASTIÝALARY

Umaýýad dinastiýasy Muawiýa tarapyndan esaslandyrylyp, paýtagty Damaskda bolupdyr. Umaýýadlar Arab imperiýasynyň hökümdarlygyny Muhammet Pygamberiň giýewi Alydan b.e. 661-nji ýylynda alýarlar. Umaýýad harby güýçleri demirgazyk Afrika, Ispaniya, Transoksiána we demirgazyk-gündogar Hindistana süýşüpdir. B.e. 748-nji ýylynda Merwdäki harby serkerde Abu Muslim Umaýýadlara garşı rewolýusıýanyň başlanmagyny yylan etmek bilen gara **Abbasy** baydaklaryny aýgytly dikeldipdir. Abu Muslim Eýrana we Yraga ýörişlere goşunlary alyp gidipdir. Emma, b.e. 755-nji ýylynda ol Yraga aldanyp getirilipdir we öldürilipdir. Abbasidler Umaýýad halifatynda Siriýa agdaklygyny bozup, öz paýtagtlaryny Damaskdan Bagdadyň taze tegelek şäherine geçiripdirler.

ABBASID MERWI

Abbasid imperiýasynyň paýtagty Bagdad bolupdyr, ýöne Merw Horasan welaýatynyň paýtagtylygyna galypdyr. Abu Muslimiň dolandyrmagynda Gäßür galanyň günbatarynda taze şäher Marw al-Şahijan ("Beýik Merw" ya-da mümkün "şa degişli ya-da şanyň jany" diýmegi aňladýar) gurulypdyr. Bu yerler hazır Soltan gala ady bilen tanalyar.

Abu Muslim Gäßür galanyň bir kilometre golaý günbataryndan akyp geçýän Majan kanalynyň boýunda metjid gurmaga görkezme beripdir. Bu VII asyra çenli goragly jaýlar (*köskler*) gurlan, ýagny irki ýasaýyş jaýlary bolan ýer bolupdyr. Abu Muslimiň metjidi taze gülläp ösyän şäheriň merkezi böleginde galýar. Şäher tertipli köçe toplumy bilen, her bir bölegi üçin suw howdanlary we birmäce kanallar bilen gowy planlaşdyrylpdyr. Arassa suw jaýlar üçin we Yslamyň dessurlary üçin zerur bolupdyr.

Marw al-Şahijanyň wajyplagy artdygyça, Gäßür gala kem-kemden üýtgapdir we pese gaçypdyr. IX asyra çenli onuň berkitmeleri ulanyşdan galypdyr. Önki şäher taze şäher üçin senagat kwartalyna öwrülipdir.

Onuň arassalygy, onuň gowy köceleri, baglaryň we derýajyklaryň arasyndaky şäher bölekleriniň we jaýlarynyň bölünisi üçin, hem-de bir sug-yň (arabça "bazar") adamlarynyň beýlekiden aýratynlygy üçin olaryň şäheri (Merw) Horasanyň beýleki şäherlerinden ýokary durýar. Al-Istahri, Yslam geografi b.e. 951-nji ýylyndan öň ýazypdyr.

Marw uly şäher. Önki günlerde Horasanyň mir-iniň (hökümét başutany) ýasaýyş ýeri şu ýerde bolupdyr, ýone hazır ol Buharada ýasaýar. Bu ýakymly we abadan ýer, özüniň sitadeli bilen... onuň içinde köşkleriň birnäcesi bar. Bu Sasanid şalary üçin ýasaýyş ýeri bolupdyr. Tutuş Horasanda mundan gowy yerleşen şäher yok. Munuň bazary gowy.

Näbelli geograf b.e. 982-nji ýylynda ýazýar.

TAHIRIDLERDEN SELJUKLARA ÇENLİ

B.e. 821-nji ýylynda Tahir ibn Hüseýin Merwiň hakimi bellenilipdir, ýone köp wagt geçmäňkä ol Abbasid imperiýasından garaşsyzlygy jar edýär we **Tahiridler** dinastiýasyny başlayar. Merw Tahirid paýtagtyna öwrülipdir. Horasan welaýaty b.e. 873-nji ýylynda **Saffaridleriň** serdarynyň söweše çağyrmasyna çenli abadançylykda we parahatçylykda ýaşamagy dowam edipdir. Beýleki bir tarapdan welaýatda bu döwür Merwi garaşsyz hâkimiyét hökmünde berkarar etmäge synanyşyan tolgunyşyklaryň döwri bolupdyr. Bu bulaşyklyk ýagdaýy b.e. 900-nji ýylynda **Samanidleriň** hâkimiyeti ele almagy bilen

tamamlanypdyr. Olaryň gelip çykyşy Eýrandan bolupdyr. Muňa garamazdan b.e. 977-nji ýylyna çenli Horasan taze dinastiýanyň, Owganystanly **Gaznewidleriň** eline geçipdir. 1039-nji ýylda Merw Gaznewidler üçin süýşip gelýän Seljuklary derbi-dagyn etmäge soňky synanyşyk üçin baza bolupdyr.

SELJUK MERWI

SELJUKLAR

B.e. X asyrynda bolan Seljuklar Yslam dünýäsinde wajyp güýje öwrülipdir. 1055-nji ýyllarda olar Togrul begiň ýolbaşçylygynda Bagdada girip, Musulman imperiýasynyň gündogar ýerlerinde dolandyryşy öz eline alypdyrlar. Seljuklar we olaryň mirasdüşerleri önki ýaly haliflar diýip däl-de soltanlar diýlip atlandyrylpdyr we olar şol bir umumy din we kanun esasynda Yslam jemgyyet tertibini, Arab dilini we söwdany alyp barypdyrlar. Seljuklar döwri 1038-1194-nji ýyllar arasında dowam edipdir, ýone aýratynlykda bolsada Anatoliýada Rum Seljuk Soltanlygy 1307-nji ýyla çenli dolandyrylpdyr.

SOLTAN GALA

X asyrdä Seljuklaryň hâkimiyet başyna gelen döwründe Merw şäheri dünyade iň uly şäherleriň birine we Ortaýer deňzinden Amyderýa (Oks derýasy) çenli ýaýran imperiýanyň paýtagtyna öwrülipdir. Üstünlükli hökümdarlar Abu Muslim tarapyndan başlanan giňişleýin suw üpjünçilik sistemasyny ösdürüpdirler we köpsanly wajyp gurlusyklary dikeldipdirler.

Seljuk hökümdarlary Merwi 1037-nji ýylda alypdyrlar we 1040-nji ýyla çenli bu Seljuk imperiýasynyň paýtagtyna öwrülipdir. Seljuklar şäheri giňeltmegi dowam edipdirler. 1080-nji ýylyň töwereginde Soltan Mälik şa Soltan galany gurşaýan uly diwary dikeldipdir. Merwiň uzynlygy 9 km gowrak gorag diwarlary, öz içine

günortada we demirgazykda aýratyn diwarlanan şäher eteklerini goşmak bilen, 550 gektardan gowrak meýdany alypdyr. Ýokardan düşürilen suratyň görkezişi ýaly (26 sahypa seret) Soltan gala Majan kanalynyň iki tarapydanda köçeleriň gózenek sistemasynda gurnalan köpsanly jaýlar bilen gür eyelenipdir.

Soltan gala özünüň owadan baglary we uzak we giň dünýäden adamalaryň öz harytlaryny çalyşmaga gelyän söwda merkezi hökmünde meşhur bolupdyr. Jaylardan we bazarlardan başgada bu ýerde *hammamlar*, metjtiter we *medreseler* bolupdyr. Şäheriň içinde we daşary alyp gidýän ýollaryň ugrunda *kerwensaraýlar* bolupdyr. Bu uly jaýlar, köplenc halatda yüzlerce düýeleri we gatyrlary bilen gelýän söwdegarler üçin, düşleg bolup hyzmat edipdir. Bu ýerler dynç almaga mümkünçilik döretmek bilen bir hatarda, howpsyzlygy, ammarlary, iýimiň we enjamlaryň bejergisini üpjün edipdir. Günbatar şäher eteklerinde uly senagat kwartaly bolup, ol ýerde esasan küýzegärçilik önumleri öndürilipdir. Bu önumler öz içine, söwda ýollarynyň ugrunda uly islege eýe bolan, ýokary derejede timarlanan önumleri hem goşupdyr.

Şähriyar Arky, ya-da “Şa sitadeli” XI asyrda gurlupdyr. Töwerek görmüşinde diwarlanan meýdan köşk toplumyndan, dolandyryş jaýlaryndan we iň wajyp yaşayjylar üçin gowy jaýlardan we baglardan durup, 20 ha golaý ýeri birikdiripdir.

MEDENI MERKEZ

Seljuk döwründe Merw Musulman dünýäsiniň iň esasy medeni merkezleriniň birine öwrüldi. Bu ýerde birnäçe kitaphanalar bolupdyr we tanymal alymlaryň birnäçesi bu ýerde yaşapdyr ya-da gelip görüpdir. Belli şahyr, matematik we astranom Omar Hayyam (1130-nji ýyllarda aradan çikan) Merwiň hazır ýitirilen obserwatoriýasynda özuniň astronomiki tablisalarynyň üstünde işläpdir. Seljuk sultany Mälík şä ondan kalendarý dogurlamagy haýyş edipdir. Geograf Ýakut al-Hamawi XIII asyryň

başynda üç ýyllap Merwde yaşapdyr we ilkinji bolup ýurtlaryň detallaýyn geografički sözlüğini taýýarlamak pikiri bilen bellili bolupdyr.

SOLTAN SANJAR

Seljuk sultany Sanjaryň hökümdarlyk eden döwründe Merw öz taryhynda iň beýik nokada yetipdir. Soltan Sanjar Seljuk imperiyasyny Merwden altmyş ýyllap dolandyrypdyr. Soltan Sanjar öz dolandyran döwründe birnäçe harby ýörişleri amala aşyrypdyr. Olaryň birinde, Guz turkmen taýpalaryna garşy söweşde ol ýenilipdir we 1153-nji ýylда yesir alnypdyr. Bu Merw üçin pajygaly döwür bolupdyr. Seljuk goşunlary şäheri taşlap gidenden soň olar şäheri talapdyrlar we öldüripdirler. Sanjar üç ýyllap yesirlikde galypdyr, ýone soňra gaçmagy başarypdyr we Merwde özünü gaytadan ykrar edipdir. Ol 1157-nji ýylда 71 yaşında aradan çykypdyr.

SOLTAN SANJARYŇ MAWZOLEÝI

Soltan Sanjar ölende, ol häzire čenli Merwde we onuň daş-toweregindäki meýdanda howalanyp duran, Soltan galanyň merkezindäki hayran ediji mowzoleýde jaýlanypdyr. Häzir aýratynlykda yerleşyän bu gurluşyk bir wagtlar dini jaýlaryň uly toplumynyň bir bölegi bolupdyr, olaryň ählisi hazır ýer astynda ýa-da pes harabaçylyk hökmünde ýer üstünde galypdyr. Mowzoleyiň özi inedördül görnüşli bolup, ol gümmezlenipdir. Geograf Ýakut ony şeýle beýan edýär:

Öz şalygynyň ägirt giňdigine seretmezden, Soltan Sanjar, Mälík şanyň ogly, Seljuk, öz şäherleriniň ählisiň üstünden ony (Merwi) saýlady we bu ýerde öz ölümme čenli ýaşady. Onuň gubury şu ýerde ägirt gümmeziň aşagynda we onuň penjireleri beýik metjide garap dur. Onuň gümmezi gök reňkli we bir günlik ýoldan görünýär.

Gümmeziň daşky görnüşi (eksterýer) galareýalaryň toplumlaýyn yerleşdirilişini özünde saklaýar we onuň aşagynda çylşyrymlı dizaýndaky derwezejikler (arkalar) bar.

Dikeldiš (restowrasiýa)

XI asyrda, ýazyjy Isfariniň Soltan Sanjaryň mawzoleyi “... dünýä şalyklarynyň iň beýik gurluşyklarynyň birisi, şeýle bir berk welin muny ýumurmak mümkün bolmaz” diýip yylan etmegine seretmezden, bu beýik gurluşyk ýyllaryň dowamynda ejir çekipdir. Bu ýerdäki surat onuň 1890-nji ýylда Russiya Imperial komissiýasy tarapyndan surata alnanyndaky ýagdaýyny görkezýär. Şondan bari bu ýerde dört gezek dikeldiš isleri geçirildi – 1937-nji ýylда, 1980-nji ýylда, 1996-nji ýylда we iň soňkysy 2004-nji ýylда tamamlandy.

Bu ýokardan düşürilen surat mawzolyiň daşynda saklanyp galan dini jaýlaryň galyndylaryny görkezýär.

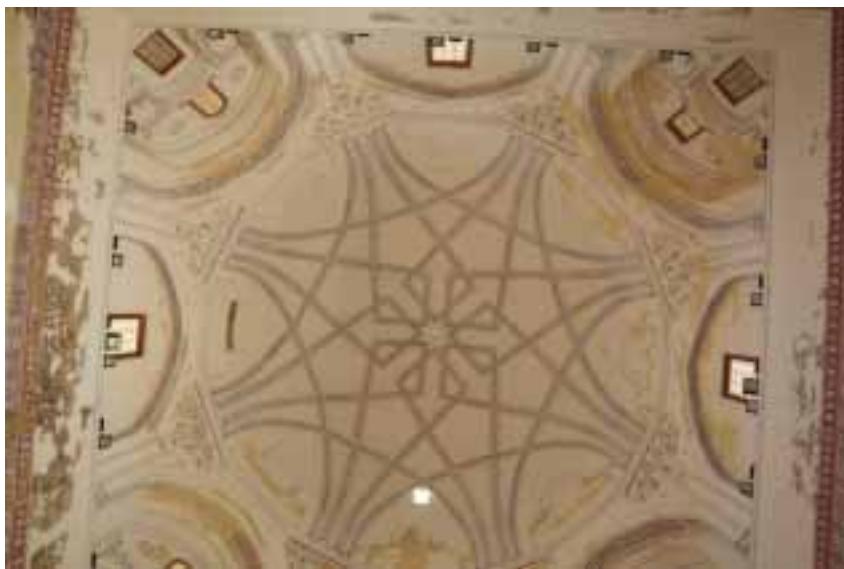

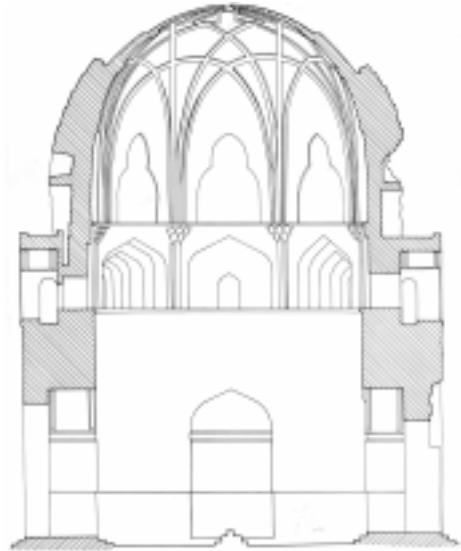
*Soltan Sanjaryň
mawzoleýiniň gümmeziniň
zayalanan firyuza kafeli.*

*Mawzoleýiň 1890-njy ýylda düşürilen suraty ilkibaşky gurluşykdan
sol wagta çenli näme saklanyp galandygyny görkezyär.*

*Mawzoleýiň içi hem gaytadan dikeldildi. Bu ýerde gümmez
reňklenen bezegleri bilen görkezilýär.*

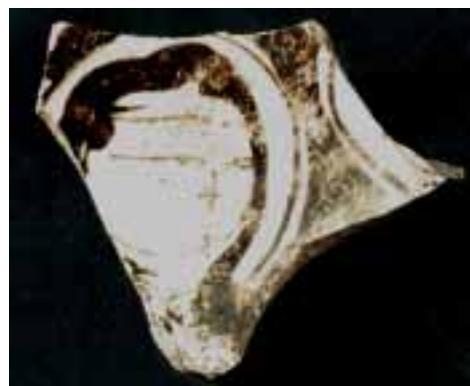
*Mowzoleýiň içki gurluşyny (interýer)
görkezyän çyzgy.*

*2004-nji ýylyň güýzünde alınan bu
surat Soltan Sanjaryň mawzoleýinde
geçirilen iñ soňky restowrasiýany
görkezýär.*

SANJARDAN SOŇ

Sanjaryň 1157-nji ýylda aradan çykmagy bilen, Seljuklaryň güyji pese gaçyp başlapdyr we imperiya urşuýy mongollar tarapyndan hemişelik howp astynda bolupdyr. 1221-nji ýylda mongol goşunlary Merw derwezelerine gelip yetipdir. Olar şäher boýun bolmaga gepleşikler geçirmezinden öň alty günläp gorag diwarlarynyň ejiz ýerlerini gözläp atly şaheriň daşyny aylanypyrlar. Mongollar şaheri talapdyrlar we taryhy çeşmelerin tassyklamagyna görä olar tutuş Merw oazisinde 1.4 million adam öldüripdirler. Ýöne bu san has artdyrylan bolup görünýär. Hatda Ibn al-Asiriň sanawynda (sagda) berlen san hem has köpeldilen bolmaly. Şähere erbet zyán yetirilendigine seretmezden Soltan galadaky senagatyň we jaýlaryň gaýatdan ulanylmgynyň subutnamalary mongol basyp alyşyndan soň hem ýasaýyşyň bolandygyny görkezýär. Käbir adamlaryň bellemegine görä diňe hünärlı ussalar gyrlyşykda rehim edilenler bolupdyr.

Bu Soltan galadan tapylan kiýze bölegi mongol yüzünü açyk görkezýär.

Çingiz han altyn tagtynda oturdy we goşunlaryna ýesir alnanlary öz öňüne getirmegi buýurdy. Haçan olar onuň öňüne getirilende, olar öldürildiler we adamlar muňa seretdiler we ahy-zaryn çekdiler. Haçan bu adaty adamlara ýetende olar erkekleri, aýallary, çagalary we emläkleri biri-birinden aýyrdylar. Bu ahy-nala we hasrat bilen ýatda galýan gün boldy. Olar bay adamlary aldylar we olary baýlyk gözläp urdular we rehimsizligiň dörlü görnüşleri bilen gynadylar. Olaryň köpüsi öz girewini tölemäge hiç hili puly galmandan soň öldüler. Soňra olar şaheri oda berdiler we Soltan Sanjaryň gubruny ýakdylar we onuň mazaryny pul gözläp gazdylar. Olar aýtdylar: "Bu adamlar bize garşylyk görkezdiler", şonuň üçin olaryň hemmesini öldürdiler. Çingiz han ölüleri sanamagy buýurdy we bu ýerde 700 000 töwerek jeset bardy.

Ibn al-Asir-iň 1221-nji ýylda Mosulda bosgunlar bilen gepleşeninden soňky sanawy.

ÝADYGÄRLIKLER

Soltan galada Soltan Sanjaryň mowzoleýinden başgada baryp görmek üçin ummasyz ýadygärlilikler bar (yzky içki örtüge seret).

Şähriýar Ark

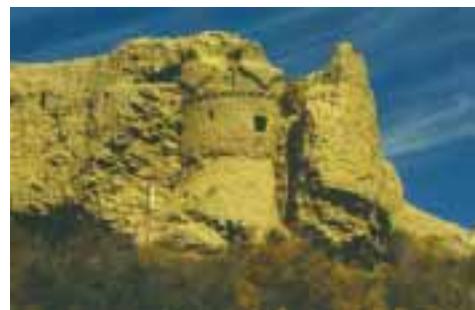
Bu ýerde baryp görmek üçin has wajyp gurluşyk Kepderhana bolup durýar. Bu belki kitaphana ýa-da administratiw gurluş bolup hyzmat eden kiçi köşk bolandyr. Daštöwerekde Soltan Sanjaryň köşgi bolan bolmagy mümkün jaýyň galyndylary bar.

Aşakdaky: Şähriýar Arkyň üstünden görnüş. Yzky fondaky täze jaý gaýtadan gurlan we giňeldilen Ýusup Hamadany metjidi. Bu kompleks ilkibaşa XII asyrıň birinji ýarymynda Eýranyň günbataryndaky Hamadan şäherinden gelen derwiş Abu Ýakub ibn Aýubýň gubruny daşynda gurlan.

Şähriýar Ark, öňki planda Kepderhana, aňyrda gorag diwarlary.

Şähriýar Arky gurşaýan diwaryň bu bölegi garawullar üçin diwara gözegçilik etmäge niyetlenen içki ýorelyän ýoly açyk görkezýär.

Gyz Bibi

Uly we Kiçi Gyz gala alyp gidýän ýoluň ugrunda Seljuk mawzoleýi we metjidi ýerleşyär. Munuň Soltan Sanjaryň aýaly Turkan-hatynyň mawzoleýi bolmagy mümkün.

Gyz Bibi dini kompleksi.

Soltan galanyň käbir ýerlerde 8 metre çenli beýiklikde saklanyp galan gorag diwarynyň uly diňi.

Uly we Kiçi Gyz galalar

Uly Gyz gala Merw oazisinde iň uly köşkdir. Onuň günorta we gündogar taraplary beýleki taraplara görä gowy saklanypdyr we onuň iç tarapyndan otaglaryň we ýokarky gatyň subutnamalary görülp bilner. Kiçi Gyz gala munuň ýakynynda ýerleşip erbedirák ýagdaýda saklanyp galypdyr. Bu tas kwadrat we iki gatlý jaý bolupdyr. Içki otaglaryň birisi, şeýlehem basgaňcakly girelge gowyrak ýagdaýda saklanypdyr. Beýle gurluşyklar bir diwarly köşkler ýa-da willalar bolmagy mümkün. Bu gurluşyklar agaçlar we miweli baglar bilen gurşalyp, tomusda salkyn gyşda ýyly bolup, gurplý adamlar tarapyndan şäheriň daşynda dynç almak üçin jemgyyetden gaçybatalga ýaly bolmagy mümkün.

Uly Gyz galanyň interýeriniň örülen içerkى otaglaryň subutnamalaryny görkezýän bölegi.

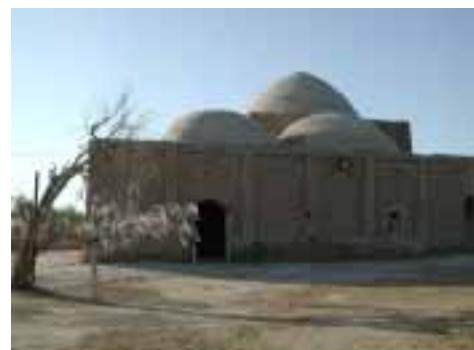

Kiçi Gyz galadaky basgaňcakly girelge.

Uly Gyz galanyň Kiçi Gyz galadan görnüşi. Yzdaky gümmezlenen jaý Gyz Bibi ýadygärliği.

Muhammet ibn Zeýdiň mawzoleýi
Goraghananyň giregesiniň aňyrsynda Muhammet ibn Zeýd dini toplumy ýerleşyär. Ýazgylar mawzoleýiň jaýyny 1112-nji ýyl bilen seneleyär. Şeýle hem mawzoleý giçkirák metjidi ýa-da namaz zalyny we ikinji mawzoleýi ýa-da girelge eýwanyny öz içine alýar. Mundan başgada bu ýerde ýumrulan aşhana kompleksi, *sardoba* ýa-da suw üçin howuz, hem-de ýumrulan köşkden galan depe bar.

Muhammed ibn Zeýd mawzoleýi.

ABDYLLA HAN GALA

B.e. XV asyryna çenli köne şäher Soltan gala köpcülikleyin taşlanyp gidilipdir we soñlugyça Abdylla han gala diýlip atlandyrylan täze welaýat merkezi planlaşdyrylypdyr. Şah Ruh tarapyndan 1409-njy ýylda düýbi tutulan täze şäher döriburç görnüşli, günorta tarap 2 km golaý gurlan we 46 ha golaý meydany tutan, ählisi dört derwezeli we sitadelli gorag diwarlary dilen gurşalan bolupdyr. Bu ýerde hem suwly gorag kanaly we düýpli çig kerpiç diwarlar bolupdyr. Sitadel hökümdaryň köşgünü we kerwensaraýy özünde saklapdyr. Beýleki şäherlerden tapawutlylykda bu Timurid şäheri, in azynadan geljek asyr üçin strategiki taýdan wajyp bolsada, hiç haçan gülläp ösmändir. Bu bir tarapdan Yewropa bilen Hytaýyň arasynda deňiz üsti söwdasynyň ösmegi sebäpli bolupdyr. Söwdegärler köp azap talap edýän gyryýer ýoluna seredende deňizi ullanmagy makul bilipdirler (8-9 sahypa seret). Yer üsti ýola bolsa Merwiň ösüşi bagly bolupdyr.

Abdylla han galanyň gorag aýlawynyň bir bölegi. Diwar, garawul diňi (48 sanysynyň birisi), suwly gorag kanaly we yumrulan gorag diwary görkezilýär.

Soňky beýik Timurid hökümdary Hüseýn-i Baýkara 1454-nji ýyldan soň Merwe gysga wagtlyk gelipdir. Bu ýerde ol ýerli şazada Mirza Soltan Sanjaryň gyzyna öýlenipdir. Bu maşgala baglanyşygyna seretmezen Mirza Hüseýn Baýkaranyň garşysyna dawa turzupdyr, ýöne ýeňlipdir. 1470-

Abdylla han galanyň 1890-njy ýylda surata düşürilen günbatar derwezesi, ýöne bu häzir haraba öwrülen ýagdaýynda (Gorap saklamak bölümünde 30 sahypa seret).

nji ýyla çenli Hüseýn özünü Heradyň hökümdary hökmünde ykrar edipdir we onuň ogullarynyň birisi Merwde dolandyrypdyr. Yöne onuň ogly Abul-Muhsin daýysy bilen Hüseýniň garşysyna 1498-nji ýylda gozgalaň turzupdyr we Abdylla han galada gabalypdyr:

Ol Merwiň goragyny galdyrdy we gabawa taýýarlandy. Haçanda imperial güýçler Merwiň daşyna gelip ýetende, olar gabaw etdiler we söweše başladylar, Abul-Muhsiniň esgerleri tarapyndan rehimsiz gaýtawul aldylar. Peykamlaryň syklylygy iki tarapdandan-da gan döküp başlady we käwagtalar atylan daşlar gala diňini çagyla çenli pyrattdy, we käwagtalar imperiýal güýçleriň ortasyna zyňylan ýalynly gaplar köp adam janyny aldy. Gabaw üç ýa-da dört aýa çekdi, emma soňunda ata-ogullaryň ikisem söweşden ýadap, urşy saklamaga ylalaşdylar.
Timurid taryhcüssy Ghiyat ad-Din Kwandamir (1475-1535)

Abul-Muhsine atasy tarapyndan Merwiň dolandyrmagy dowam etmäge rugsat berlipdir.

Abdulla han galanyň günbatara garap duran, yzky fonda häzirki Bayramaly şäheri bilen ýokardan düşürilen suraty. Sitadel şäheriň aşaky sag burçunda ýerleşýär.

TIMURIDLER

Timur, ýa-da Temirleň, mongol serdary bolup, ol Çingiz hanyň mirasdry. Ol Persiýanyň, Hindistanyň, Müsüriň, Siriýanyň we Ottomanlaryň garşysyna rehimsiz ýörişleri amala aşyrypdyr. Ol 1405-nji ýylда Hytaya garşı yörüşde ölüpdir. Onuň mirasdarlary diňe Merkezi Aziýanyň ortalarynda onuň Samarkandaky paýtagtyndan dolandyrypdyrlar.

ÝADYGÄRLIKLER

Abdylla han galanyň gorag diwarlaryndan beýleki Merwdäki Timurid döwrünüň ýadygärlikleri şular:

Buzhanalar

Bu konus görnüşli gurluşyklar Seljuk we Timurid döwründe gurlup, olar doň ýa-da gar saklanylýan ammardyr diýlip pikir edilýär.

Abdylla han galanyň demirgazyk-gündogaryndaky buzhana.

Abdylla han galanyň demirgazyk-gündogarynda Timurid pawilionlary we buzhana.

Merwdäki Timurid pawiliony (ýokardaky, sagdaky).

Pawilion

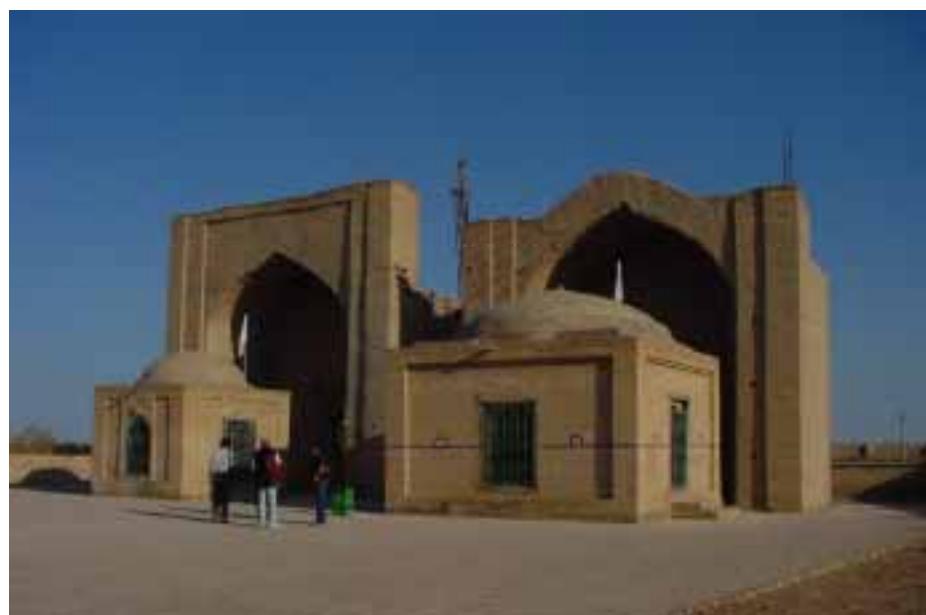
Bular tomsuň jokrama yssy aylarynda dynç almak üçin howuzly we fontanly baglarda gurnalan dekoratiw gurluşyklar.

Eýwanlar

Soltan galanyň günorta ýakasynda Timurid eýwanlary we sardoba ýa-da suw howzy bar. Bu dini kompleks b.e. XV asyrynda “pygamberiň baýdak göterijileri” al-Hakem al-Gifari we Bureýea el-Islaminiň mazarlarynyň töwereginde gurlupdyr.

MERW TIMURIDLERDEN SOŇ

1506-njy ýilda Hüseýn Baýkaranyň aradan çykmagy bilen Timuridler Horasanda güýçden gaçyp başlapdyrlar. Yer üçin täze bäsdeşler ýüze çykyrdyr – Safawidler Eýranda we Özbekler. Bu täze konfliktlerde Merwiň wajypligyi Timuridleriň golastynda soňlanypdyr. 1510-njy ýyl Safawidler bilen Özbekleriň arasyndaky esasy söweşi görüpdir. Özbekleriň yenilmegi bilen Merw Safawid agalygyna geçipdir, ýöne özbekleriň yzygider çozuslaryna sezewar bolupdyr. Şäher 1785-nji ýilda dagadylypdyr we durmuş taýdan wajyp Soltan bent ýumrulypdyr. Bu Murgap derýasynyň esasynyň 25 km günbatara süýşmegine getiripdir. Häzirki zaman Mary şäheriniň Merw taryhy şäherlerinden günbatarda yerleşmeginiň sebabi hem sundadır.

Soltan galanyň günorta ýakasynda Timurid ashablary.

ARHEOLOGIKI USULLAR

Geçmiş barada öwrenmegiň birnäçe ýollarý bolup, olara dokumentlerdäki subutnamalar, ýerli adamlardan bu ýerdäki ýadygärlilikler barada soramak, howadan düşürlen suratlar, gözlegler we arheologiki gazuw-agtaryş işleri mysal bolup biler.

DOKUMENT SUBUTNAMALARY

Geçmişdäki dokumentler bize Gadymy Merw barada köp zat bilmäge kömek edip biler. Käbir dokumentler bu ýerde bir wagt bolan jaýlar barada, býylekiler bolsa adamlaryň nähili ýaşandygy barada aýdyp biler. Muňa käbir mysallar şu ýerde görkezilýär, ýöne bu kitabyň içinde başga mysallar hem bar.

X asyryň pars dilindäki teksti, *Hadud al-Alam* (Dünýäniň sebitleri) Merwi şeýle beýan edipdir:

“... mahirli we gülläp ösýän ýer... özünüň köp sanly köşkleri bilen... tutuş Horosanda mundan gowy ýerleşen şäher ýok.”

XIII asyryň başında Merwde ýaşan geograf Ýakut al-Kamawi şeýle ýazypdyr:

“Cynym bilen, eger-de bu Mongollar sebäpli bolmadyk bolsa, men bu ýerde galardym, ýaşardym we ölerdim. Men özümi kynlyk bilen alyp gidýarin.”

Syýahatçılardan we arheologlardan galan has soňky döwrüň dokumentleri we ýazylary bize ondan bări haraba öwrülen ýa-da doly ýykylan ýadygärlilikleriň syryny açmaga kömek eder. Syýahatçy Edmund O'Donowan XIX asyryň soňlarynda Merwe syýahat edipdir we 1882-nji ýylda şeýle ýazypdyr:

“Men düzlükdäki köne şäherleriň – Margiyananyň gadymy paýtagtlarynyň ilkinji şöhlelenmesini garbat aldym. Howalanyp duran gümmezler bilen aýratyn saýlanýan diwarlaryň we diňleriň uzyn setiri gözyetimiň serhedini böwüsýärdi... Men özi hakynda şeýle köp ýazyylan we şeýle az bilinýän syrlý ýere tarap herekedimi

dowam edenimdaňı howsalamy zordan beýan edip bilerin.”

Foto-suratlar

XIX asyryň başynda we XX asyryň başynda düşürlen köne suratlar subutnamalaryň gymmatly çeşmesi bolup biler, aýratynda eger suraty alnan ýadygärlilikler häzir ýumrulan ýagdaýynda bolsa. Russiyanyň Imperator arheologiki komissiýasy 1890-nji ýylda W.A. Žukowskini

Gadymy Merwi öwrenmäge we ýazga geçirmäge ugradyár. Ol suratlary düşüripdir we Merw baradaky birnäçe Arab, Pars ýazgylaryny ýygnapdyr we terjime edipdir.

Aşakdaky: *Merwiň ähli gadymy şäherleriniň kosmosdan alnan suraty. Suratyň hili ýerden ýeňil görünmejek arhiologiki aýratynlyklary görkezmek üçin ýeterlik derejede gowy.*

Soltan Sanjar mawzoleýiniň günbatar we demirgazyk taraplary 1954-nji ýylda.

ARHEOGLARYŇ İŞİ

Arheologlar serasaplylyk bilen subutnamalar gözleyärler, öz tapan zatlaryny ýazga geçirýärler, we geçmişinde näme bolup geçendigi barada öz pikirlerini beýan edýärler. Hazır arheologlarda DNK analizi we kompýuterler ýaly ylmy tilsimleriň we gurallaryň uly toplumy bar.

Açýşlar

Arheologiki yerler aero-foto suratlar (uçardan düşüren) arkaly açylyp bilner. Merwiň gadymy şäherleriniň subutnamalarynyň köpüsi ýer astynda saklanyp galýar. Howadan düşüren suratlar ýerde görünmejek köçeleri we diwallary aýdyňlaşdyryp biler. Bu suratlardan alynýan subutnamalar soňra planlara girizilýär.

Barlaglar we ýazga geçirmek işleri

Merwdäki ýasaýyşyň subutnamalary ýer üstünde ýatyr. Arheologlar taryhy yerleri we dik duran jaylary jikme-jik öwrenmekde arhitektörlaryň we gurluşykçylaryň ulanýan gurallaryny, mysal üçin ölçeg lentalaryny we teodolitleri, ulanýarlar. Şeýle hem olar has kämil ölçeg we ýerleşisini anyklaýyş gurallaryny, ýagny kosmosdaky emeli hemralary we kompýuterleri ulanyarlar.

Gazuw-agtaryş we tapyndylar

Seresaply arheologiki gazuw-agtaryş Merwde adamlaryň ýasan jaylarynyň, olaryň güñdelik ýasan we ulanan zatlarynyň jikme-jik beýanyны we adamlaryň öz şäherlerini nähili gurnandyklary baradaky maglumatlary üpjün edip biler. Gazuw-agtaryş işleri gaty seresap alnyp barylmałydyr, hemde her bir ädimde bellikler etmek we surata düşürmek, çyzgylar çyzmak we maglumatlary kompýutere girizmek arkaly ýazgylar geçirilmelidir.

Arheologlar Soltan Galadaky meydanda gazuw we ýazgy işlerini geçirýärler.

Döwük küýze böleginden heýkel daşyna čenli islendik bir zat, ýa-da çig kerpiç diwarynyň içinde saklanyp galan gadymy däneler bolup biljek tapyndylaryň ählisi seresaplylyk bilen toplanýar, ýazga geçirilýär we öwrenilýär. Her bir tapyndy nomerlenen plastiki hältajyklara salynyp ýerinde ýazga geçirilýär (gazuw-agtaryşda çykan ýa-da ýer üstüniden tapylan), soňra goraghananyň iş otaglaryna getirilip, arassalanýar, jikme-jik ýazga geçirilýär we barlanylýar.

Soltan galanyň üstündäki küýze bölekleri.

Käbir tapyndylar, mysal üçin küýzeler we kafeller, ýazgy nomeri bilen bellenmegindeden öň ýuwulyp bilner.

Merwiň böleginiň barlanylышы (çepdäki).

MERWDE GORAP SAKLAMAK İŞLERİ

Merkezi Aziýada iki müň ýyldan gowrak wagtyň dowamında esasy gurluşyk materialy toprak bolupdyr. Kähalatda bu çig kerpiç görmüşine getirilip palçyk garyndysy bilen örtülipdir, kähalatda bolsa pagsa görmüşinde urlup ýa-da ýerleşdirilip goylupdyr. Yöne hemiše diyen ýaly palçyk suwagy (toprak bilen saman garyndysy) bilen örtülipdir.

NÄME ÜÇIN PAGSA JAÝLAR ULY KYNÇYLYKLARA GETIRÝÄR?

Toprak arzan we elýeterli material bolup, gurluşykda ulylanda gaty berk bolýar. Toprak dürli gurluşyklary we jaýlary gurmak üçin köpdürli usullar bilen ulylyp bilner. Pagsa gurluşyklaryň ýylylyk häsiyetnamalary olaryň tomusda salkyn, ýone gyşda ýyly bolyändygyny aňladýär. Bu bolsa Merw ýaly çöl bilen gurşalan ýerler üçin gaty wajypdyr.

KYNÇYLYKLAR

Şu günüki gündede Gadymy Merwde galan gurluşyklar harabalar hökmünde saklanyp galypdyr. Olar özlerini bir wagtlar ýagyşdan we gardan goran üçeklerinden jyda düşüpdirler. Mundan başgada olar gün, ýagyş, ýel we gar, olaryň içinde hin gazynýan we höwürtgeleyän guşlar, süýrenijiler we haýwanlar, we kähalatlarda görmäge gelýän adamlar tarapyndan zaýalanylýar. Köp wagtyň dowamında Merwdäki gurluşyklar taşlanyp gidilen

ýagdayýnda bolupdyr we ýumrulyş prosesi kem-kemden dowam edipdir. Şeýlelikde Uly Gyz gala ýaly gurluşyklar müňlerce ýyllaryň dowamında öz beýikliginden diňe 1,5 metr ýitiripdir.

Häzirki döwürde Merwdäki gurluşyklaryň ýumrulmagy güýçlenýär. Gadymy Merwde saklanyp galan jaýlaryň ýumrulmagyna getiryän birnäçe kynçylyklar bar.

Aşakdaky: Kiçi Gyz galanyň şol bir tarapynyň 2003-nji ýıldakysy näçe ýumrulmanyň bolup geçendigini görkezýär. Bu esasan ýeliň täsirinde bolup geçýär.

Kiçi Gyz galanyň gündogar tarapy 1954-nji ýylda.

Suw

Yer astyndan ýokary galýan we ýokardan akyan suw we yzgar pagsa jaýlar üçin iň esasy zyýandyr.

- **Yer astyndan galýan suw** pagsa jaýlaryň düybüne zyýan yetirýär.
Suw diwarlaryň düybüne siňär.
Suwuň kepemegi bilen suwdaky duzlar diwaryň yüzünde kristallary emele getirýär.

Uly Gyz galanyň günorta diwarynyň düybüne ýeten zyýan. Diwarlaryň ýumrulmasyny saklamak üçin her tarapynda edilen bejergiler görünüyär.

Gäwiür galanyň diwar böleginiň yüzünden aşak akyan ýagyş suwy suw akyş ýollaryny döredyär we gurluşa zyýan yetirýär.

- **Ýokardan akyan suw** ýagyş ýa gar görünüşinde bolup, pagsa jaýlara zyýan yetirýär we olaryň üstki örtügini has näzik edýär. Güýçli ýagyşlar üstki örtügi ýuwup aýryp we gurluşklary kem-kemden ýumuryp bilyär. Has artyk çyglylyk pagsa materialyň toýun goşundysynyň giñelmegine ýa-da çișmegine getirýär. Bu materiallaryň arasyndaky baglanyşygy ýok edip biler. Zyýanyň bu görünüşi doňakçylyk şertlerinde has-da howplydyr, sebabi gurluşyk tarapyndan sorulyp alnan çyglylyk doňanda giňeler we materiallaryň arasyndaky baglanyşyga has güýçli zeper yetirer.

Ýel

Ýel diwarlaryň yüzünü aýyryar. Şeýle hem ýel çol cägesini getirip biler, cäge bolsa diwarlaryň yüzünü dargadýar we syryp aýyryar.

Ösümlilikler

Ösümlikler özleriniň uzyn we ýaýraýan kökleriniň barlygy sebäpli Gadymy Merwdäki ýadygärliliklere zyýan yetirip bilyär. Ol kökler pagsa diwarlaryň we gömülüip gizlenen arheologiki yerleriň içinden ösüp olary zaýalap bilyär. Şeýle hem ösümlikler çyglylygy saklap, degişli temperaturany peseldip biler. Bu bolsa näzik pagsa gurluşygyna zyýan ýetmegini tizlesdirip biler.

Haýwanlar

Adamlar göçüp gidenden soň haýwanlar, guşlar, mör-möjekler we süýrenjiler pagsa jaýlara gelýärler. Haýanlar toprak materialynda özlerine hin gazyp bilerler, hem-de iýimit getirmek we galyndylary toplap goýmak bilen ýumrulmanyň derejesini artdyryp bilerler.

Düye Şähriýar Arkyň diwaryna süýkenyär.

Adamlar

Kähalatlarda goraghanadaky ýadygärlilikleri görmäge gelen adamlar olara zyýan yetirýär. Hatda ýadygärlilikleriň üstünden şol bir ýoda bilen ýöremek hem ýumrulmaga getirip biler. Mundan başgada ýadygärlilkere kawagtlar talaňçylyk ýaly kanuna garşı hereketler bilen hem zyýan yetirilip bilner.

Syýahatçylaryň Erk gala çykmak üçin şol bir ýodany ulanmagy onuň yüzünü dargadypdyr.

Abdulla Han galanyň diňleriniň biriniň düýbuniň bejerilişi.

ÇÖZGÜTLER

Merwde gorap saklamak kynçlyklaryna çözgütlər tapaýmak aňsat däl. Bu ýerde iň gowy çözgüdi tapmak üçin gözegçilik işleri yzygider dowam etdirilýär. Bu ýumrulma prosesine düşünmek üçin, şeýle-hem biziň olara gönükdirne synanyşyklarymyzyň nähili gowy netije berýändigini anyklamak üçin zerurdyr.

Eýyäm 100 ýıldan gowrak wagtyň dowamynda arheologlar we konserwatorlar (gorap saklamak hünärmenleri) toprakdan gurlan jaýlary gorap saklamagyň usullaryny tapmak bilen gyzyklanýarlar. Bu ugurdan ilkinji işleriň birisi ABŞ-da Kolorado ştatydaky Kasa Grand harabalarynyň Uly Jayynda geçirildi. Şol döwürde ulanylan usullaryň käbirleri häzire čenli dünýäniň dürli ýerlerindäki ýadygärliliklerde, şol sanda Gadymy Merwde hem ulanylýar.

Merw üçin iň gowy çözgüdi tapmaga çalşyp, biz palçyk suwagy, pagsa we çig kerpiç ýaly öňden gelyän materiallar bilen birlikde arheologýa bilen täze geçirilen gorap saklamak işiniň arasyň açmak üçin ulanylýan geotekstil ýaly täze materiallary ulanmak arkaly dürli synaglar geçirýär. Biz şeýle hem dünýäniň başga ýadygärliliklerinde döredilen “düýbuni doldurmak” ýaly tilsimler bilen birlikde, palçyk suwaga saman garmak ýaly Merw üçin has ýerli bolan tilsimleri ulanýarys. Biz täze we öňden gelyän usullary, dünýäniň dürli künjünden we Merwden alynan maglumatlar

bilen baglanychdyrmak arkaly, názik pagsa gurluşyklary gorap saklamak üçin iň ýerlikli çözgüdi taparys diýip umyt edýärис.

2001-2002-nji ýyllaryň dowamında Gadymy Merwdäki arheologiki goraghananyň içindäki ähli saklanyp galan taryhy gurluşyklar, hem-de açık we ýumrulýan arheologiki cukurlar olaryň häzirki ýagdaýyny, barlag we bilim beriş mümkünçiliklerini, gorap saklamak wajypligyny bahalandyrmak üçin öwrenildi. Bu häzirki wagtda goraghana üçin ulanylýan gyssagly gorap saklamak maksatnamasyny düzmekde wajyp orny tutdy.

Işler has gyssagly gurluşyk kynçlyklaryny bejermek üçin we suw drenažlaryny gowulandyrmak üçin saklanyp galan gurluşyklarda amala aşyryldy. Duran gurluşyklarda biziň şu wagta čenli geçen işlerimizň kabiri şu aşakdakylary öz içine alýar:

Diwarlaryň düýbuniň ýumrulmagyny bejermek

Diwarlaryň has ýumrulan we kesilen düýpleri täze çig kerpiçler bilen örülüdi we dolduryldy. Bu bejergiler gurluşya goldawy üpjün edýär we ýerastyndan galýan suwlaryň zyýanynyň derejesini çäklendirýär, sebäbi ýumrulma köne materiala seredeniňde täze materialda tiz bolup

geçýär. Käbir ýerlerde ýerasty drenažlary gurnalyndy, başga ýerlerde ilki-başky bişen kerpiç hanalar gaýtadan gurnaldy.

Suw akdyryş işleri

Ýadygärliliklerde suw akyş ugruny gowulandyrmak üçin gorap saklamak işleri amala aşyrylyar. Ýadygärlilikleriň aýratyn názik böleklerinden suw akyşynyň ugrunu üýtgetmekde pese ýapgytlary gurmak ýaly ýonekeý çäreler hem netijeledir.

Gäwür galanyň gorag diwarynyň ýokarsynda gurlan täze diwarjyk ýumrulmany saklamak üçin ýagyş suwunyň ugrunu üýtgedyär.

Diwarjyklar galdyrmak

Suwuň gurluşygyň yüzünden akyp gitmegine ýardam bermek üçin diwarlaryň üstünde işler geçirilýär. Bu diwarlaryň ýokarsyna täze çig kerpiçleri ýa-da täze suwagy goýmak arkaly amala aşyrylyar. Bu gorag “telpegi” ýagyş ýa-da gary diwardan ýa-da gurluşykdan gapdala akdyryár we ýumrulmanyň köne materiala seredende täze materiala köp tásir edýänini aňladýar.

Uly Gyz galanyň diwarynyň ýumrulan düýbi täze çig kerpiçler bilen bejerildi we gaýtadan suwaldy.

Záyalanan örtügi bejermek

Záyalanan we jaýrylan palçyk suwagly örtükler gyrkylan samanly palçyk suwagyny ulanmak arkaly gaýtadan suwaldy. Bu örtükler wagtly-wagtynda jaýryklary ýapmak üçin we olaryň uzak wagtlap saklanýandygyna güwä geçmek üçin bejerilip durulýar.

Öňki goraýış işlerini täzelemek

Öňki geçirilen gorap saklamak çäreleriniň käbirinde palçyk suwag örtükleri we ýadygärlilikleriň yüzleri sement ýa-da beton ýaly agyr materiallar bilen çalşylypdyr. Bu berk materiallar öňki ulanylýan örtükler seredende köp wagt durar diýip piker edilipdir. Ýöne bu materiallaryň öňki materiallara seredeniňde agyrdygы sebäpli we bu materiallaryň pagsa gurluşyklaryň “dem alyş” ukubyny saklandygы sebäpli olar hakykatda köpüräk kynçylklara getiripdir. Gurluşygyň mundan soň howa geçirmeýändigi üçin çyglylyk sement örtügiň aşagynda gabalypdyr.

Ibn Zeýdiň gümmezi ýaly mümkün bolan ýerlerinde bu agyr materiallar aýrylyp, önden gelyän palçyk suwagy bilen çalşyldy. Bu işler gurluşyga ýene bir gezek “dem almaga” mümkünçilik beryär we bu örtükleriň wagtly-wagtynda geçirilýän bejergisi bilen gurluşyk has köp saklanyp biler.

Ibn Zeydiň üçeginde öňki gorap saklamak işleriniň çalşylyşy.

ARHEOLOGIKI ÇUKURLAR

Soňky 100 ýıldan gowrak wagtyň dowamynyndaky arheologiki gazuw-agtaryş işleri arheologiki goraghananyň içinde köp sanly açık we ýumrulyp barýan çukurlary döretti. Bu açık we ýumrulýan çukurlaryň čuňlygy we uludygy sebäpli suw olaryň içine ýygnanýar. Olaryň salkyndygy we suwy özüne çekýändigi zeraþly ösümlikler, haýwanlar we guşlar olaryň içinde yaþaýarlar. Bu bolsa olaryň hin gazmagy we öz galyndylaryny toplamagy zeraþly zyýan bermegine getiryär. Bu çukurlaryň käbiriniň şeýle köp wagtlap açık we ýumrulmaga galdyrylmagy netijesinde suw, ýel, ösümlikler we haýwanlar çukurlaryň diwarlaryny oprulmagyna getiripdir we açık arheologiyanyň galdyran zatlaryny ýapypdyr. Bu çukurlara yetirilýän zyýany çäklendirmek üçin olaryň käbirleri doldurylyp gömülüdi.

Düýbüni doldurmak üçin materialyň tayýarlanylşy.

Şähriýar Arkda arheologiki galyndylary gorap saklamak üçin yzyny doldurýan materialyň berkidiлиши. Yzky fonda diwarlary örtüp, olara “dem almaga” mümkünçilik beryän “geotekstil”.

OKADYŞ STRATEGIÝALARY

Gadymy Merwe syýatyň ulanylmagy mekdep okuw meýilnamasynda bimäce dersleri öz içine alar we okuwçylary okatmagyň birnäce taraplaryny goldamaga ýardam edip biler.

Soltan Sanjaryň dikeldilen mawzoleyne syýahat edýän mekdep topary.

SYÝAHAT ETMEK

Size netijä gelmek zerur bolar, siziň saparyňyz tanyşdymak bolarmy, işin merkezi bölegi hökmünde bolarmy, ýada taryhy ýeriň taryhyň sapakda düşündireniňizden soň amala aşyrylarmy. Bu ugurdan meilnamany öňünden taýýarlaň we Gadymy Merwe saparyň siziň okuwyňza nähili gabat geljegini çözüň. Nämé etmekçi bolýanyňzy kesitlän:

- Syýahatdan öñ klasda name etmekçi
- Siziň synpyňyz Merwde nämé etmekçi
- Siz öz synpyňzyň mekdebe dolanyp gelensoň nämé etmegini isleýäniz.

Syýahatdan öňki taýýarlyk:
syýahatyň maksatlaryny kesitlän we Gadymy Merwiň öz okuwçylarynyza

görkezmek isleýän böleklerine syýahat ediň. Siz öz okuwçylarynyz su aşakdakylar bilen taýýarlap bilersiňiz

- Olaryň garaşmalary barada gürrүň etmek arkaly
- Okuwçylaryň nätanyş bolmagy mümkün käbir terminleri düşündirmek arkaly (mysal üçin: eroziýa, arheologiya, köşk) we wagt görkezijisine seretmek arkaly (4-5 sahypalara seret)
- Olara gündelik durmuş barada käbir pikirleri bermek arkaly, aýdalyň Soltan Sanjaryň dolandyran döwründe Soltan Gala. Yöne syýahatyň dowamında okuwçylara gurluşyklary özi anyklamaga ýol bermeli.

Syýahat ýerinde: mekdepde has gowy ýerine ýetirilmegi mümkün olan işleri Gadymy Merwde etmäge çalyşmaň, mysal üçin Merwiň taryhynda aýratyn döwürler barada gürrүň bermek. Esasy ýadygärliklerde siziň şu aşakdakylary islemegiňiz mümkün

- Okuwçylardan daş-töweregň täsirini duýmak üçin özünüň ähli duýgularyny ulanyp azyrak wagty

geçirmegini haýış etmek. Olar nämě görüp bilerdiler eger-de olar, adalyň Soltan Sanjar mowzoleyne bu gurlan badyna gelen bolsalar?

- Yörite gönükmeleri ýerine ýetirmek üçin işjeňlikler ýazgy kagyzyň ulanmak, mysal üçin Uly Gyz Galada gapylaryň, penjireleriň we içki otaglaryň subutnamalaryny agtaryp tapmak.
- Öz synpyňzy 5 ýa-da 6 adamdan ybarat kiçi toparlara bölmek barada pikir etmek, we her topardan soňra mekdepde siziň gürrүň edip biljek aýratyn gönükmelerini ýerine ýetirmegini soramak.

Goşmaça iş: siziň synpyňzyň soňra mekdepde nämě iş etmekcidiğini kesitlän. Siz olaryň şu aşakdakylary etmegini isláp bilersiňiz

- Olaryň pikirleri, suratlary we mümkün fotosuratlary bilen klas kitabyny taýýarlamak
- Olaryň toparlarynda olaryň nämeleri açyş edendigi, ýa-da olaryň işjeňlikleriniň nähili amala aşandygyny beyan etmek
- Olaryň öz sözlerini we suratlaryny ulanmak bilen klas otagynda wagt

Uly Gyz gala ylmy-öwreniş gezelenji.

- görkezijisini taýynlamak
- Şu aşakdaky sözbaşylar bilen olaryň Merwde syáhat eden ýerleriniň sanawyny taýýarlamak

MENIŇ SÖÝGÜLİ
YERLERIM
IŇ TÄSIR GALDYRÝAN
ÝADYGÄRLIK
PIKNİK ÜÇIN IŇ GOWY
ÝER
ÝENE BIR GEZEK
HOSSARLARYM BILEN
SYÝAHAT ETMEK
ISLEÝÄN ÝERIM

SORAGLAR BERMEK WE AÇÝSLAR ETMEK

Şu kitap bilen bile beriljek işjeňlik yazgy kagyzlary siziň okuwçylaryňzyň ýerine ýetirmeli aýratyn gönükmeleriniň birnäçesini size berer. Ýöne bu ýerde sizin okuwçylaryňzy galndylar we geçmişin subutnamalary barada pikirlendirmek üçin kâbir ideýalar bar.

Soraglar

Subutnamalar gözden geçirilende başlangyç nokat hökmünde ulanylyp bilinjek soraglaryň baş görmüşi bar. Siz öz okuwçylaryňzy olara jogap bermegine Merwe syáhatdan öň garaşmaly dälsiňiz. Siz jogaplary syáhatdan öň, taryhy ýerde we mekdebe gäydyp geleniňizde dikeldip bilerſiňiz. Soraglaryň baş görnüşi şular:

NÄME soraglary: Bu yer nämä niyetlenipdyr?

NÄHILI soraglary: Bu nähili gurlupdyr?

NÄME ÜÇIN soraglary: Bu nämä üçin gurlupdyr? Bu nämä üçin şu ýerde gurlupdyr?

HAÇAN soraglary: Bu haçan gurlupdyr? Bu haçan üýtgedilipdir?

KIM soraglary: Muny kim gurupdyr? Bu ýerde kim ýaşapdyr?

Gözegçiligi amala aşyrmak

Adamlar, diňe okuwçylar däl, özleriniň seredýän zatlary barada ýeterlik pikir edenoklar. Siziň okuwçylaryňz Merw

ýaly gadymy ýerlere ýa-da muzeýe gidende adaty bolmadık gurluşyklary we obýektleri görerler. Size olary pikirlendirmegiň ýollaryny tapmak zerur. Taryhy ýerde siz öz okuwçylaryňzdan aşakdaky boş öýükleri doldurmagy sorap bilersiniz:

Subutnamalara seretmek

Merwde saklanyp galan gurluşyklarda subutnamalar gözlemek we “Bu subutnama bize näme aýdyp biler?” diýip soramak wajypdyr.

- Bu ýerde gurluşyklardaky bezegleriň islendik subutnamasy barmy? Mysal üçin: Timurid buzhanalarynyň we pawlionynyň diwarlarynda.
- Bu ýerde üstki örtügiň (ücegiň) we ýokarky gatlaryň subutnamasy barmy? Mysal üçin: Uly Gyz galada.
- Gaplaryň we penjireleriň nireden bolan bolmagy mümkün? Mysal üçin: Kiçi Gyz galady.
- Bu ýerde ýerden aşakda ýerleşyän otaglaryň subutnamasy barmy? Mysal üçin: Kiçi Gyz galanyň daşky diwarynyň içine gidýän basgançagyň ýanynda.
- Siziň okuwçylarynyz şäher diwarlarynda olaryň gorag üçin ulanylanadygyna subutnamalary anyklap bilerlermi? Mysal üçin: Gärwür gala diwarynyň beýikligi, hem-de Soltan galanyň we Abdylla Han galanyň diwar berkitmeleri.
- Merwde dini gurluşyklar bolupdyrmy? Mysal üçin: Buddist stupasy we monastyry, hem-de Gärwür galadaky Anna Metjidi we Soltan Sanjaryň mawzoleýi, Turkan-hatyn, Muhammet ibn Zeýd we Timurid eýwanlary.

Mugallym we okuwçylar Kiçi Gyz galada ýerasty ammarlaryň subutnamalaryny gözleyärler.

Uly Gyz galanyň diwarlaryndaky ýokarky birikdirmeler gümmezlenen üçek üçin subutnamalardyr. Kerpiç-bezeg işlerini suratyň çep tarapynda görmek mümkün.

Kiçi Gyz galadaky penjiräniň subutnamasyny görmek ýeñil.

GÖZEGÇILIK ETMEK	AÇYŞ ETMEK	ÇAK (GIPOTEZA) ETMEK
<i>Gözegçilik işjeňlikleri okuwçylary gadymy gurluşyklara düşünmäge höweslendirmäge yerliklidir. Okuwçylardan sulary etmegini soraň:</i>	<i>Açyş etmek işjeňlikleri gözegçiliği üstünde guralýar we ýönekey “Men näme görüp bilerin?” soragyny “Bu maňa näme aýdyp biler?” soragyna öwürýär. Okuwçylardan sulary etmegini soraň:</i>	<i>Çak etmek işjeňlikleri okuwçylary taryhy ýerdäki öz gören şáyatnamalary taryhy netijeler çykarmaga getirer. Okuwçylardan sulary etmegini soraň:</i>
<i>Gadymy Merwiň aýratyn yerlerinde sözleri yazmak için “Men görýärin”, “Men eşidýärin” we “Men duýýaryn” sözbaşylaryny ulanyň. Şu ýazgylary bu ýeriň taryhyny maslahatlaşmak için soňra klasda ulanyň.</i>	<i>Aýratyn ýerlerde ulanylan dürli materiallary ýazyň. Näme tebigy zat? Näme ýasalan zat?</i>	<i>Olara taryhy ýeriň eýeleri ýa-da ýasaýjylary barada käbir zat duýdurýan kiçijik subutnamalara serediň. Biz olar barada nämäni anyk bilýäris? Biz nämäni ýeterlik çaklap bileris?</i>
<i>Siziň syýahat edýän her bir ýeriňizde ol ýerde näme bolup geçenini düşündirmek için subutnamalar gözläň. Bu ýerde adamlaryň näme edendigini görkezmek için üç sany beýan ediş sözünü (sypatlar), üç sany “etmek” sözünü (işlikler) ýazyň.</i>	<i>Taryhy ýeriň wagtyň geçmegi bilen üýtgeýşiniň ugrunu anyklaň. Näme goşulypdyr we näme üçin goşulypdyr? Házır näme ýetenok we näme üçin?</i>	<i>Hayýsynyň iň galmagally ýa-da iň ýuwaş ottag ýa-da ýadygärlik bolandygyny tapyň. Bu okuwçylara maddy şartları ýasaýyış şartları bilen baglanychdyrmaga kömek eder.</i>
<i>Gurluşyklaryň bejergi we üýtgeşme edilendiği barada şáyatnamalar tapyň. Näme üýtgedilipder we näme üçin?</i>	<i>Gapylaryň we penjireleriň dürli ölçeglerini ölçän we ýazyň. Bu ölçegleri hazzırkı zaman gurluşyklary bilen deňeşdirmek için ulanyň (mysal üçin mekdep).</i>	<i>Doly däl surat çekiň, mysal üçin diwar ýa-da jaýyň bir bölegi. Soňra mekdepde kiçi toparlar ýetmeýän bölegi çekmäge çalyşsynlar.</i>
<i>Şol ýeriň ýagdaýyny görkezýän, Gadymy Merwiň bir böleginiň, ýa-da aýratyn gurluşygyň eskizini çeki ýa-da surata düşüriň.</i>	<i>Siziň okuwçylarynyz görýän subutnamalaryny mysal üçin nämäniň iň uly, iň kiçi, iň garaňky, iň ýagtydygyny aýtmak üçin ulanyň.</i>	<i>Suratkeşleriň täsirlerine serediň (şu kitapdan). Olaryň ýerinde gören subutnamalaryna näçe täsiriň esaslanýandygyny anyklaň.</i>

OKUW MEÝILNAMASYNA BAGLANYŞYK

Gadymy Merwe syýahat taryhdan beýleki sapaklary hem öz içine alyp biler. Siz öz syýahatyňzy we mekdepde yzyny dowam etmäniň okuwçylaryňyz bilimlerini we başarnyklary birnäçe derslerde artdyrmak üçin meýilnamalaşdyryp bilersiňiz, mysal üçin:

Türkmen dili

Siz syýahaty kiçi okuwçylar üçin gönükmeleri ünsli diňlemäge (işeňlikler ýaly) we mümkün kiçi toparlarda beýlekiler bilen ara alyp maslahatlaşmaga mümkünçilik hökmünde ulanyp bilersiňiz. Gowý gurnalan syýahat siziň okuwçylaryňzyň ýazyş ukyplaryny ösdürmäge kömek eder, mysal üçin: göz öňüne getirme, beýan etme we döredjilik ýazuwy. Taryhy ýerde olar pikirleri **meýilnamalaşdyryp**, belläp we ösdürüp bilerler. Bu pikirleri olaryň has gurnalan tekst hökmünde **ýazmagy** üçin taryhy ýerde (eger bolmasa soňra mekdepde) wagt bolmagy mümkün. Mekdepde siz olardan arassa, dogry we soňky göçürmäni **hödürlemege** sorap bilersiňiz.

Merwiň Buzhanasynyň çig kerpiç gümmeziniň iç tarapyndaky bezeg nagyşlary. Siziň görýän iki girelgäňiz saklamak üçin gar we buz salynýan ýerler bolupdyr.

Siziň bu ýazgyny, ýa-da olaryň syýahatdan belliklerini soňra synp otagynda oýunlary geçirirmek üçin utanmagy islemegeňiz mümkün. Mysal üçin: olar özlerini geçmişdäki aýratyn bir şahsyét hökmünde göz öňüne getirip, nämeler görüp biljekdiklerini beýan edip bilerler. Belki-de olar şurollary alarlar:

- Geograf Ýakut, Seljuklar döwründe XIII asyrda Merwde yaþan, şeýle ýazypdyr
- “Eger-de bu Mongollar sebäpli bolmadık bolsa, men bu ýerde galardym we ölerdim. Men özümi kynlyk bilen alyp gidýärin.”
- Ýa-da şol asyrda Soltan Sanjaryň mowzoleýiniň pöwrize reňkli kerpiçlenen gümmeziniň gün şöhlesine düýeli bir günlük uzaklykdan ýalpyldaýsyny gören syýahatçy.

Matematika

Taryhy ýere syýahat mümkünçiliginin ölçemegi we hasaplamaǵy tejribede öwrenmek üçin ulanyň (mysal üçin: diwaryň beýikligi ýa-da köşgüň içki meýdany). Figuralary (mysal üçin kerpiçlerdäki (kafellerdäki)) we nagyşlary (mysal üçin kerpiç işlerindäki) gözlän.

Ylym

Gadymy Merwdäki çig kerpiç gurluşyklary gorap saklamak meselesine ylmy mowzuk döretmek üçin serediň. Gurluşyklaryň nähili gurlyşyna we dikeldilişine seredip geçiň.

Merwdäki Kepderhanada dikeldiš işleri.

Dizaýn we tehnologýa

Gadymy Merwdäki saklanyp galan jaylar we gurluşyklar size dizayn we tehnologýany derňemäge giň mümkinçilikler berer, mysal üçin:

- Uly Gyz Galanyň içki otaglarynyň üstki örtügini siz nähili dizaynlaşdyrarsyňz?
- Soltan Sanjaryň ýa-da Gäwür Galanyň diwarlary ýaşaýjylary goramak üçin gowy dizayndamy?

Uly Gyz gala. Köşkleriň "tolkunlanan" diwarlary olary hüjüm etmek kyn, ýagyş suwlarynyň zyýansız akyp gitmeği üçin amatly edýär, hem-de içini tomusda yssydan we gyşda sowukdan goramaga kömek edýär.

Kiçi Gyz gala. Konus görnüşli bölek şu otagyň dik diwarlaryny gümmezlenen üçege birikdirmek üçin ýörite gurlupdyr. Suratdaky sterženiň her bölegi 20 sm ölçeyär.

Sungat

Siziň okuwcylarynyz tarapyndan taryhy ýerde taýyaranan eskizler we suratlar soňra klas otagynda gutarnykly sungat işine öwrülip bilner. Taryhy ýerde alınan çyzgylar, suratlar, modeller, kollažlar, frizler we fotosuratlaryň toplumy syýahatyň yazgysy hökmünde görkezilip bilner.

Soltan Sanjaryň mawzoleýiniň iç tarapynyň bezeg suwaglary. Bu surat soňky dikeldiş işlerinden öñ alyndy.

Merwiň Gadymy Şäherleri

